
नाटक

इनामदार

अंक पहिला

(येळापूरकर गोपाळराव देशमुख (इनामदार) यांचा जुन्या पद्धतीचा दिवाणखाना, दिवाणखान्याला मधोमध येण्याजाण्याचा दरवाजा असून डाव्या बाजूला माडीवर जाण्याचा जिना आहे, जिन्हाला लागूनच गोपाळरावांची बसण्याची बैठक असून बैठकीवर लोड, तक्क्या, पानाचे तबक व शेजारी तिजोरी आहे. बैठकीलगतच स्वयंपाकघर असून, स्वयंपाकघराच्या समोर (दुसऱ्या बाजूच्या विंगमध्ये) माजघर आहे. माजघराला लागून मुनीमजींची बैठक असून, बैठकीवर हिशेबाच्या वह्या रचून ठेवल्या आहेत. जवळ दौत, लेखणी आहे. समोरच्या भिंतीवर निरनिराळ्या देवांच्या तसबिरी असून एका खुंटीला बंदूक लटकत आहे.

प्रेक्षकांसमोरील रंगभूमीचा पडदा वर जाताच, दिवाणखान्याचे दालन धुराने भरून गेलेले दिसते. मुनीमजी धुपारतीत धूप घालून तो धूर आणखीन वाढवीत आहेत. यावेळी मुनीमजी फक्त पंचा नेसले असून त्यांचे सर्वांग उघडेबोडके आहे. त्यांच्या डोकीचे करडे केस ताठ उभे आहेत. तोंडाने मंत्रोच्चार करीत ते देवांना धुपाचा धूर दाखविण्यात मग्न होऊन गेले आहेत. वेळ तिन्हीसांजेची.

इतक्यात करीम प्रवेश करतो. तो दिसण्यात उंचापुरा असून, साधी पैरण, साधे पंजी व वर जाकीट त्याने घातले आहे. डोकीचे मुंडासे काढून ते डाव्या काखेत धरून आणि उजव्या हातात काठी व डाव्या हातात पायताण घेऊन तो बिचकत बिचकतच आत येतो. त्याच्या मिश्या पिळदार आहेत. मुनीमजी त्याला मंत्रोच्चार करीत असतानाच नीट न्याहाळतात आणि त्याच्या हातात पायताण पाहून –

मुनीमजी : (पायताणाकडे बोट दाखवून) करीमबुवा, हे ...हे काय? ती पायीची पायी बरी. ती डोकीवर घ्यायची नसते.

करीम : (अडखळत) खरं हाय, खरं!.... पण –

मुनीमजी : पण मग ती बाहेर ठेवायची टाकून दिवाणखान्यात का आणलीस? आधी जाऊन त्या पादुका बाहेर ठेव! पाहिजे तर तू मेल्यानंतर त्या एखाद्या देवळात ठेवू. आता तूर्त बाहेर!...

करीम : ते खरं हाय, खरं! मी मेल्यावर देवळात ठिवाल, पण जितंपनी त्या आपल्या कुत्र्याच्या पोटात जातील्या नि मला अनवानी फिरावं लागेल! कालच त्यांनं माझं नवं पायतान फाडलं! काय करायचं! दात आपलं नि ओठ आपलं! मालकाचं कुत्रं म्हणून गप्प बसलो, न्हायतर पेकाटच मोडलं असतं!

मुनीमजी : मग असं कर. ते देवळीत ठेव. जा, पळ!....

(करीम पायताण घेऊन बाहेर जातो. मुनीमजी माजघरात जातो. तोच बाहेर कुत्रे भुंक्ते. करीम पळत येऊन घोंगडे टाकून बसतो. मुनीमजी अंगात बंडी घालून घाईने येतो, आपल्या जागेवर येऊन बसतो, चोपड्यांच्या पाया पडतो व लेखणी कानावर ठेवून –)

मुनीमजी : हं, किती गावचा वसूल आणलास?

करीम : (खिशातून पैसे काढीत) आनला की तीन गावांचा!

मुनीमजी : किती?

करीम : आपलं तीस रुपये! हो!

मुनीमजी : असं का? छान! खरं आहे. कारण तीन आणे रोज तर तीन गावचाच वसूल, नि तोही तीन दिवसात नि तीसच रुपयं! जाऊ दे, पुढं बोलत नाही!

करीम : का? बोला की! बोलण्याला पैसं पडत न्हायती!

मुनीमजी : म्हणजे फुकटची जीभ लावली टाळ्याला असंच तुला म्हणायचं आहे ना?

करीम : तसं कशाला मी म्हनू? पण कुळाला तगादा करताना काय व्हतं त्ये आम्हास्नीच ठावं! आनी खरं सांगायचं म्हंजी पैसा मिळवाय जेवढं कष्ट पडत न्हायती तेवढं वसूल कराय कष्ट लागल्यात! -

मुनीमजी : (झटक्यात) म्हणजे?... म्हणजे तुला म्हणायचं आहे तरी काय?

करीम : म्हंजी येकतर आमी शिपाय दोन, बहात्तर गावास तगादा करायचा! कुळांच्या दारात बसायचं, कुळानं रडगाणं गायचं! मग आम्ही दरवाशाच्या आस्वलावानी दुसऱ्या दारी जायचं! ह्यात दीस जायचा नि इथं यावं तर तुमी तंबी दियाची!-

मुनीमजी : ए आता सरकार येतील. तुझं हे रडगाणं पुरे की!-

करीम : खरं हाय! तुम्हाला काय म्हना; तुमी आपलं हुटावर बसून शेळ्या वळायच्या!

मुनीमजी : (आवाज चढवून) करीम! काढ ते पैसे नि सांग नावं कुळांची! (बाहेरून कोणी आल्याचा भास होतो. पावलं वाजतात. त्याचा कानोसा घेऊन) सरळ बैस. सरकार आले वाटतं!

करीम : (बावस्न) सरकार कुठं गेल्याती?

(दौलती हा इनामदारांचा बहिरा चाकर हातात पानाचे ताट घेऊन मंद गतीनं येतो. त्याने अंगात दंडकं घालून डोकीला पटका बांधला आहे. त्याचे धोतर गुडघ्यापर्यंत आखडले असून तो वृद्ध आहे. त्याच्या मिश्या करड्या पण पल्लेदार आहेत. तो करीम व मुनीमजी ह्यांच्याकडे न पाहता ताट ठेवतो. मुनीमजी त्याला पाहून एक वही उचलून आदळतो.)

मुनीमजी : हं बोल! - कुळांची नावं!

करीम : हं. घ्या हे पैसे. (खिशातून पैसे काढून पुढे ठेवून) आनी लिवा नावं : पांडू पाटील, परंबडं, दहा रुपये, (मुनीमजी लिहू लागतो) बनाबाई मुळकिन, टाळगाव, दहा रुपये. मुखल पिंजारी, घामवाड, दहा रुपये. बास! मोजा त्हे पैसे.

(मुनीम पैसे मोजून वही बाजूला ठेवतो. थोडा विचार करतो.)

मुनीमजी : अरे हो! त्या लटक्याच्या वाडीच्या लखू लटक्याला तगादा करायला तुला सांगितलं होतं ना? (एकदम दौलतीकडे पाहत) – ए दौलतराव, सरकार कधी येणार?

दौलती : (कान पुढे करून) आँ! काय?

करीम : (किंचित मोठ्यानं) सरकार कवा येणार?

दौलती : (गंभीरपणे) राम जाणं! (पुन्हा तो मंदगतीने निघून जातो.)

करीम : देवानं नाक न्हाय दिलं तरी चालंल. पण कान देण्यात त्येनं हायगय करू नये. कान हाय तर मानूस हाय. कान जरूर द्यावं!

मुनीमजी : परंतु ते कान लांब नसावेत - तुझ्या कानासारखे!

करीम : (स्वतःचे कान चाचपून) म्हंजी गाढवावानी!

मुनीमजी : लखू लटक्याला तगादा केलास का? ते बोल! कान पाहिजे.

करीम : हो, केला की तगादा!

मुनीमजी : मग काय म्हणाला तो?

करीम : त्यो म्हनालाय बैल इकल्यावर समदीच बाकी भागवून टाकतो; वाईच कड काडा!

मुनीमजी : अरे, परंतु त्याचा बैल केव्हा विकायचा?

करीम : (चिलमीत तंबाकू भरीत) बैल बाजारात नेल्यावर!

मुनीमजी : (आश्चर्यानं) आणि बैल बाजाराला कधी न्यायचा?

करीम : (चिलमीचा झुरका मारून धूर सोडीत) त्यो बैल चालाया लागल्यावर!

मुनीमजी : (बिथरून रोखून पाहत) बैल चालायला लागल्यावर? अरे, परंतु तो बैल चालायचा कधी?

करीम : (धूर गिळून) आवं त्येला वैरन मिळाल्यावर!

मुनीमजी : (भडकून) करीम, काय हे? वैरण मिळाल्यानंतर बैल चालणार? म्हणजे पाऊस पडणार, मग चारा उगवणार, मग तो बैल खारून तयार होणार नि मग तो बाजाराला जाणार! अरे करीम, काहीतरी खरं बोल, आणि...

करीम : (शांतपणे) खरंच, देवाच्यान!

मुनीमजी : (चिडून) बोडकं तुझं! मला आधी हे सांग की तू ही तंबाखू ओढीत आहेस की गांज्या?

करीम : आता कसं सांगू?

मुनीमजी : आणि हेही सांग की मी माणूस आहे का लोणाच्याचं गाढव? बोल—

करीम : छे: छे:, तुमाला गाढव कसं बरं म्हणू?

मुनीमजी : (वेडावीत) हो, कसा म्हणू? मला शेपटी नाही, लांब कानही नाहीत. होय ना? मूर्ख! (डोळे वटारून जोरात) हे पाहा, उद्याच्या उद्या तो लकू लटक्या इथं आला पाहिजे! काय हे लोक! जर यांना लोकांचं कर्ज परत करता येत नाही, तर यांनी कर्ज काढावंच का? आणि काढावं तर ते फेडावं!

करीम : मी एक गोष्ट इचारू का? मी म्हणतो, अशा मानसाला तुमी कर्ज देताच का?

मुनीमजी : का म्हणजे? हा काय प्रश्न आहे? अरे, त्या कुळांना गरज असते म्हणून! - नाहीतर काय आमचे पैसे ठेवायला जागा नाही म्हणून देतो?

करीम : (खवचटपणे) कुळांना गरज असते वो! पन तुमी का देता?

मुनीमजी : अरे का काय? कूळ कर्ज घेते का? सांग, तू!

करीम : (सुपारी चघळीत) का? तुमी कर्ज देताच का? —

(पुन्हा बाहेर पावलांचा आवाज येतो. दोघेही दचकतात व दाराकडे पाहत उठून उभे राहतात. पुन्हा दौलती हळूहळू येऊन बंदूक पुसू लागतो.

मुनीमजी व करीम वैतागून पुन्हा आपापल्या जागेवर बसतात.)

करीम : काय दौलूनाना, तेरा बोकड्या सुरीमे शिऱ्या!

दौलती : (किंचित मान वळवून) कुणाच्या?

करीम : पांडू न्हावीकी, त्यो न्हावी मायंदाळा तनतन गया देख—

मुनीमजी : ए शहाण्या, तु इधर देख आधी. मग कर्ज देणारा हाही कर्ज घेणाराबरोबर गरजू असतो असं तुला म्हणायचं आहे का?

करीम : हो. खरचं की; देवाच्यान!

मुनीमजी : खरंच की! - काय खरंच? - ऐक; अरे ज्याच्याजवळ पैसा असतो, तो ज्याच्याजवळ नाही त्याला देतो! म्हणजे देणारा हा ज्याला गरज आहे त्याला देतो! म्हणजे घेणारा हाच गरजू असतो! लक्षात आलं का आता?

करीम : न्हाय! मग कर्ज देणारा देतोच का?

मुनीमजी : मग तूच सांग - कां?

करीम : अवं, दोगंबी गरजू! - येक, कर्जाचा धनी, येक येजाचा!

मुनीमजी : करीम, तू वेडा आहेस! अरे व्याजाचा नि कर्जाचा संबंध काय हे सांगशील का?

करीम : सांगू का? ऐका. आपून म्हशीला भरडा का घालतो?

मुनीमजी : दूध अधिक मिळावं म्हणून!

करीम : मग बगा, तसंच हाय ह्ये येजाचं बी!

मुनीमजी : कसं काय?

करीम : आदी कुळाला कर्जाचा कडबा चारायचा आनी बारा महिने येजाचं दूध काडीत बसायचं! न्हाय दीना, तर मग तगाद्याचा तडाका देऊन कोर्टात मुडदा पाडायचा. हे बगा म्हशीवानीच हाय!

मुनीमजी : खरं आहे. पण तुझं हे बोलणं भाकड म्हशीप्रमाणे आहे, तेव्हा कृपा करून आता ही भाकडकथा पुरे! धनी येतील! आलेच! (उठून उभे राहातात)

(गोपाळराव देशमुख प्रवेश करतात. त्यांच्या अंगात मलमलचा सदरा असून खाली धोतर, डोकीला मंदील व हातात काठी आहे. त्यांच्या भुवया दाट असून, मिरया भरदार आहेत. मुनीमजीकडे क्षणभर पाहत-)

गोपाळराव : काय मुनीमजी, सर्व काही ठीक?

मुनीमजी : (नम्रपणे) जी, सर्व काही ठीक आहे!

गोपाळराव : ठीक! आणि करीम, वसूल?

करीम : (नम्रपणे) जी, गुदरला! (दौलती बाहेर जातो.)

मुनीमजी : मी तो जमा केला! आणि धनी, काशीहून माईसाहेबांचं पत्र आलं आहे!

गोपाळराव : (आनंदाने) असं? मग वाचा ना! काय म्हणतात त्या? (मुनीमजी धावत जाऊन दप्तरातून पत्र घेऊन पुन्हा पहिल्या जागेवर उभं राहून वाचू लागतो)

मुनीमजी : (पत्र वाचतो) 'श्रीमंत राजे, यांच्या चरणी शिरसाष्टांग नमस्कार. पत्रास कारण मी इकडे आनंदात असून, माझी मुळीच चिंता नसावी. कालच मी भिडे कुटुंबाबरोबर मथुरेहून काशीस आले. मला इकडे सर्व काही आवडते. पण करमत नाही. आपली एकसारखी आठवण होत असते. (गोपाळराव मान डोलावतात) दुसरी गोष्ट, मला इकडे आता पैशाची गरज आहे. पैसे पाठविण्याची सोय करावी. आणि येळापुऱात जपून वागावे. रात्री कुठेच फिरू नये. आपले वैरी जागोजाग टपलेले आहेत. त्यांची आठवण होताच मन भांबावून जाते. तरी आपण माझ्यासाठी तरी स्वतःची काळजी घ्यावी. उत्तर लवकर यावे. मी वाट पाहत आहे. आपली तारा —

गोपाळराव : (दीर्घ निःश्वास टाकून) मग मुनीमजी, उद्याच पैसे रवाना करा! इथे पडून ते काही दूध देणार नाहीत. जाऊ देत आणि लागू घात सत्कार्याला! त्यांना लिहा, म्हणावं काशीत एखादं भरीव कार्य करा! एखादा घाट किंवा एखादे देऊळ असं काही तरी मोठं कार्य करून ठेवा म्हणावं! आणि मीही लिहितोच.

मुनीमजी : पण धनी, त्यांनी काशीत किती दिवस राहायचं म्हणता? बोलवा ना!

गोपाळराव : कसा बोलवू? मुनीमजी, स्त्रियांना मुलं आवडतात! आज या वयात, या एवढ्या दौलतीला धनी नाही! या दोन वाड्यात दिवा लावणारा अजून नाही! म्हणून त्यांना वाटतं काशीविश्वेश्वर प्रसन्न होऊन एखादं पुत्ररत्न लाभेल. या दौलतीला धनी होईल! लोक त्याला सरकार म्हणून बोलवतील! तो पुढे मोठा होऊन माझी गोपाळरावाची-माझ्या थोर घराण्याची, पवित्र परंपरा पुढे नेईल! म्हणून त्या या वयात, अवघ्या विसाव्या वर्षी वणवण भटकत आहेत. माणसाला गरजेनं सोडलेलं नाही हेच खरं!

मुनीमजी : ठीक, मग मी उद्याच रक्कम रवाना करितो!

गोपाळराव : हो करा! आणि ए करीम, तू त्या गोविंदराव भिड्यांना घेऊन ये! (करीम मुजरा करून निघून जातो.) मुनीमजी, करीमने वसूल किती आणला?

मुनीमजी : धनी, त्याने अवघा तीस रुपये वसूल आणला, तो मी जमा केला!

गोपाळराव : का? अवघा तीस रुपये?

मुनीमजी : जी, अवघा तीस! कारण कित्येक कुळांनी काखा वर केल्या आहेत. ते बाकी भागवण्याची टाळाटाळच करीत आहेत! जवळजवळ सत्तर कुळांनी तर बंडावाच केला आहे. तगादा करण्याची सोय उरली नाही! काही कुळं तर कानात वारं शिरल्यासारखीच करीत आहेत!

गोपाळराव : (त्वेषाने उठून) मग त्यांचे कान पकडून, त्यांना कोर्टाच्या कोंडवाड्यात कोंडून, त्यांची रग जिरविलीच पाहिजे! हे नाकापेक्षा मोती जड होता कामा नयेत! ठेचा एका एकाला!

मुनीमजी : जी सरकार!

गोपाळराव : या हरामखोर कुळांची यादी करा नि त्यांच्यावर खटले भरण्याची तरतूद करा! मला माहीत आहे. या सर्व कुळांना त्या मुकिंदाने-महिपतीने, राणूजीने या माझ्या वैयांनी भडकवले आहे! म्हणून ही मढी जीव आल्याप्रमाणे करीत आहेत. परंतु यांचे बापजादे आमच्या वडलांच्यापुढे नांगी टाकून वागत होते, इथं या जागेवर- (समोर बोट दाखवून) या जागेवर उन्हात पावसात उभे राहत होते! नाक घासत होते! तेच आज नाकापेक्षा जड होत आहेत. नव्हे झाले आहेत! यांचे पूर्वज स्वर्गवासी गणपतरावापुढे डोके टेकीत होते, तेच आज आमच्या डोकीवर मिरी वाटू पाहत आहेत! परंतु त्यांना कळू द्या की गोपाळराव हा सुद्धा नानासाहेबांचा नातू आहे!...तो गणपतरावांचा पुत्र-वाघाचा बच्चा आहे! द्या बार उडवून! पैसा कुरीनं पेरा.

मुनीमजी : मग काय करावं म्हणता?

गोपाळराव : मुजोर कुळांची जीण गतप्राण झाली पाहिजे! त्यांना जन्माचा धडा मिळाला पाहिजे! त्यांच्या घरादारावरून गाढवांचा नांगर फिरवा, नाहीतर आम्हाला या येळापुरात नांदणे अशक्य होईल!

मुनीमजी : (नम्रपणे) सरकार, मी उद्याच तयारी करतो!

गोपाळराव : कराच! त्याशिवाय आता काम भागत नाही. हे कुणबट आम्हाला नेभळट समजून आमच्या छातीवर नाचू पाहत आहेत! आता माझ्याशी उघड सामना करायची हिंमत नसल्यामुळे माझे वैरी माझ्या कुळांना चिथावणी देत आहेत! पण... पण मीच शेवट त्यांना गारद करीन! कारण...

(गोविंदराव भिडे प्रवेश करतो.)

गोविंदराव : कारण जग हे रणभूमी आहे आणि त्या रणभूमीवर गारद करणारे व गारद होणारे लढत आहेत! नमस्ते सरकार!

(गोविंदराव अंगाने सडपातळ, उंचीने ठेंगू, पण बुद्धीने हुशार माणूस आहे. डोक्याला जरीचा मंदील, अंगात पैरण, वर सैल असा कोट, मलमलची पंजी नेसलेला असा मोठ्या रुबाबाने प्रवेश करतो. त्याचे वय अंदाजे ३५ असावे.)

गोपाळराव : (आदराने) या, या भिडे; मी आपली वाटच पाहत आहे! यावे.

गोविंदराव : (ऐटीत मंदगतीने येऊन उभा राहतो.) बोला!

गोपाळराव : बसा ना! बसा, मग बोलतो!

गोविंदराव : नाही, आधी कामगिरी सांगावी, हा सेवक हजर आहे!

गोपाळराव : सांगतो बसा! मुनीमजी, चहा आणा. करीम, (हाकेनंतर करीम प्रवेश करतो.) पान आण! (करीम व मुनीमजी अनुक्रमे बाहेरदारी व स्वयंपाकघरात निघून जातात.) अरे बसा ना!

गोविंदराव : नाही धनी, आधी कामगिरी सांगा!

गोपाळराव : (त्यांना हाताला धरून खाली बसवून घेत) बसा, सांगतो! मी या येळापुऱ्यात आपल्या काळजातील कळ फक्त तुम्हालाच सांगू शकतो! (गंभीर होऊन) गोविंदराव, तुम्ही सर्व काही जाणता! त्या मुकिंदाचं नि आमचं आज तीन पिढ्यांचं वैर धुमसत आहे हेही तुम्ही जाणता! परंतु मी अलीकडे अलीकडे घाबरलो आहे. मला स्वतःचं दुबळेपण जाणवत आहे! मला वाटतं, आपलं काहीतरी चुकत असावं! पण काय चुकत आहे, याची जाणीव होत नाही! कधीकधी मला वाटतं, आपण मोळापोटी केरसुणी जन्मलो आहोत. तर कधीकधी वाटतं, नाही - आपण व्याघ्रापोटी व्याघ्र जन्मलो आहोत; आपला शत्रू - तो मुकिंदा आपली कधीच बरोबरी करू शकत नाही! परंतु मला आश्चर्य वाटतं ते याचं की, ज्यांच्या बापजाद्यांनी आमच्या पूर्वजांपुढे मान वर केली नाही त्यांची ही अवलाद इतकी कडवी कशी?

गोविंदराव : आपण इथं चूक करीत आहात! कारण कूप म्हणू नये मोडका आणि कुणबी म्हणू नये रोडका अशी म्हण आहे! शिवाय घोरपडीपोटी नाग जन्मतो!

गोपाळराव : परंतु आपण त्याचं डोकं ठेचू शकतो की नाही?

गोविंदराव : अवश्य! का नाही? आपल्या पित्याला दंश करणाऱ्या तक्षक नागांचा निःपात करण्यासाठी, जनमेजय राजानं नागवंशच नष्ट करण्याचा यज्ञ आरंभला आणि आकाशपाताळ दणाणून सोडलं!- आणि तुमच्या आजोबांना व वडिलांना दंश करणारे नाग आज येळपुऱ्यात जिवंत असता, तुम्ही बेहिंमत होऊन बसता हे बरं नाही.

गोपाळराव : नाही भिडे, मी बेहिंमत होत नाही! पण हेच पाहा ना. रात्रीच मला एक स्वप्न पडलं! - भयंकर स्वप्न! मी गांगरलो आहे त्यानं!

गोविंदराव : भयंकर स्वप्न?-

गोपाळराव : हो - तेव्हापासून मी घाबरलो आहे!

गोविंदराव : असं असं! म्हणजे पंचांग पाहाण्यासाठी आपण माझी आठवण केलीत!

गोपाळराव : (खिन्न होऊन) हो, अगदी विचित्र स्वप्न पडलं आहे तेव्हा...

गोविंदराव : हो हो, सांगा ना! माझ्याकडे आता या क्षणी पंचांग आहे! (खिशात हात घालून पंचांगाची वळकटी बाहेर काढतो आणि पंचांग पसरून) हं, - बोला स्वप्न!....

गोपाळराव : (दीर्घ निःश्वास टाकून) भिडे, माझ्या स्वप्नात एक भयंकर उग्र असा धिप्पाड माणूस आला! (मुनीमजी चहा आणून ठेवतात व आपल्या जागेवर जाऊन बसतात) आधी चहा घेऊन मोकळे व्हा!

गोविंदराव : तुम्ही सुरू करा, माझे कान मोकळे आहेत! (चहाचा एक घोट घेतो) हं, त्या माणसानं काय काय केलं?

गोपाळराव : त्यानं?... त्यानं मला एकदम गोळीच घातली!

गोविंदराव : (आश्चर्याने कप खाली ठेवून) काय गोळी घातली? बरं, बरं, पुढं...

गोपाळराव : माझं ऊर फुटून चिंधड्या झाल्या! (उराला हात लावून चोळतो तोच करीम पान घेऊन येतो!)

करीम : (पान पुढे ठेवीत) धनी, भाईर सरजेराव रामोशी आनी पांडू न्हावी आल्याती!

गोपाळराव : पाठवून दे त्यांना आत.

(करीम बाहेरून त्यांना आत घेऊन येतो. पांडू न्हावी हा तिशीच्या उमरीचा असून, त्याने अंगात एक साधी पैरण, वर जाकीट, डोकीला भलं मोठं पागोटं घातलेलं आहे, काखेत धोकटी आहे. सर्जेराव रामोशी हा दिसण्यात धिप्पाड माणूस आहे. त्याचे वय पन्नाशीच्या दरम्यान असून यावेळी त्याने साधी पैरण, धोतर, खांद्यावर घोंगडे, हातात भाला व डोकीला जुन्या पद्धतीने पागोटे बांधलं आहे. दोघेही पुढं होऊन मुजरा करतात. गोपाळराव मानेनेच त्याचा स्वीकार करतो.) बसा नाईक! पांडू बस ना! भिडे, नाईकांचं काय काम आहे ते संपवतो. मग सांगतो पुढंचं! हं नाईक, बोला-काय? आणि पांडू, आज माझ्या जिवाला बरं नव्हतं! आज मी पडून होतो! तेव्हा तू जा, सकाळी ये. (दाढी चोळून) उद्याच करू! (पांडू मुजरा करून जातो) हं, नाईक, बोला!

सर्जेराव : धनी, काल माज्या पोराला महिपतीनं मारलं, तवा आपल्या कानावर घालावं म्हणून आलो व्हतो! आमचं धनी कोन ह्या पांढरीत?

गोपाळराव : कां - कां मारलं?

सर्जेराव : माज्या मल्लूनं म्हनं मुकिंदाच्या माणसांची कळ काढली!

गोपाळराव : म्हणजे काय केलं? कोणा बाईचा पदर धरला का डोळा मारला? काय केलं तरी काय? कळ काढली म्हणजे काय?

सर्जेराव : त्ये मी कसं सांगू धनी? —

गोपाळराव : मग असं करा, उद्या जा आणि त्या मुकिंदाला विचारा! - म्हणावं हे चालणार नाही. कोणीही कोणाला विनाकारण मारू शकत नाही! ही मोंगलाई नव्हे! आणि मी खरं सांगू, तुमचा मल्लू माझ्या बैठकीला बसतो, रामोशी आमच्याशी इमानदारीने वागतात म्हणून ही मुद्दाम कुरापत काढण्यात आली आहे.

सर्जेराव : मग मी काय करू म्हणता?-

गोपाळराव : स्वतः तुम्ही जाऊन या दंडेलीचं कारण त्यांना विचारा; मग पाहू पुढे! होऊ दे झंगझंगी!

सर्जेराव : बरं, इचारतो! मग जाऊ?

गोपाळराव : हो! हो! - दाबात विचार! आमच्या हयातीत असे अन्याय आम्ही सहन करणार नाही! जा.

सर्जेराव : हो, म्हणूनच आलो व्हतो.

गोपाळराव : आणि हे पाहा, मल्लूला पाठवा, जा! काम आहे जरा. (सर्जेराव मुजरा करतो) पाहिलंत भिडे, कशी पुंडाई चालू आहे येळापुरात!

गोविंदराव : (नम्रपणे) धनी, मी सर्व काही जाणतो! पण मी म्हणतो, ह्या रामोशांनी तरी असं दुबळं का व्हावं? अरे रामोशी म्हटलं की त्या उमाजी रामोशाची आठवण होते. त्यानं इंग्रजासारख्या बलाढ्य सत्तेशी सरळ युद्धच पुकारलं होतं. आणि त्यात जेजुरीच्या माळावर इंग्रजांना उमाशी तह करावा लागला. तो रामोशी - त्यानं पन्हाळ्यापासून ते पुणे प्रांतापर्यंत मागं रामोशी एकत्र करून एक फौज उभारली आणि - हे रामोशी.

गोपाळराव : खरं आहे. भिडे, रामोशांचं बळ त्यांनाच कळत नाही. म्हणून हे शेतकरी त्यांच्या नाकात काड्या घालीत आहेत. सर्जेराव, जा नि मल्लूच्यावर जो अन्याय झाला आहे त्याचा सूड घ्या. आम्ही आहोत...

सर्जेराव : ठीक! धनी, मग मी जातोच. (जातो)

गोविंदराव : आता रामोशी पेटवून दिला. जाळ नक्की होणार! आपण आपले स्वप्न सांगावे!

गोपाळराव : हो, मग त्याने मला गोळी घातली आणि मी एकदम खाली पडलो! (दौलती येतो. एकाएकी त्याच्या हातातील ताट पडून मोठा आवाज होतो. इनामदार व गोविंदराव भयभीत होऊन पाहतात. नंतर

इनामदार दौलतीकडे रागाने पाहत एक एक पाऊल पुढे जातो. दौलती मान खाली घालून उभा आहे. इनामदार जवळ जाऊन एकदम परत फिरतो)

इनामदार : दौलती, बाहेर जा - नव्हे, घरी जा! (दौलती निघून जातो)

गोविंदराव : म्हणजे आपण ठार झालात!

गोपाळराव : अगदी! आणि मग पोलीस आले! त्यांनी माझे प्रेत गाडीत घातले! (मध्येच आठवण होऊन) नाही... नाही, आधी माझ्या मरणाची वार्ता तुम्हाला समजली आणि तुम्ही धावतच आला.

गोविंदराव : कोण? मी धावत आलो? आणि...

गोपाळराव : आणि काय? ते माझे प्रेत पाहून तुमची एकदम वाचाच बसली!

गोविंदराव : (चमकून) काय? माझी वाचा बसली? मग खरंच भयंकर स्वप्न आहे!

गोपाळराव : हो. वाचा बसून, तुम्ही रडतरडत त्या गाडीमागून चालत होता!

गोविंदराव : मग अतिभयंकर! (घाबरून पंचांगाची पाने उलट चाळू लागतो. उलट सुलट पाने फिरवीत, काही तरी पुटपुटत, बोटावर बोटे मोजतो. घाम पुसून टाकतो. गंभीर चेहरा करून पंचांग पाहतो, पण मुळीच बोलत नाही. गोपाळराव त्याच्या तोंडाकडे आतुरतेने पाहत आहेत)... पण मी म्हणतो...

गोपाळराव : काय म्हणता?

गोविंदराव : की माझी वाचा का बसावी? (पुनः स्वतःला सावरून) म्हणजे माझी... माझी वाचा.. आधी माझी वाचा का बसली ते पाहतो, मग तुम्ही का मेला ते पाहता येईल!

गोपाळराव : छे: छे! असं कसं? अहो, आधी मी मेलो का याचं कारण समजल्यानंतर मग तुमच्या वाचेचा प्रश्न येतो! - म्हणजे माझे मरण, नंतर तुमची वाचा! - तेव्हा आधी माझं मरण पाहा.

गोविंदराव : (गंभीर होऊन) बरं, तसं करतो! - (पुनः पाने चाळून, कुंडली मांडून) हं, सापडलं!

गोपाळराव : सापडलं? ठीक, कोण तो?

गोविंदराव : तो ना? तो तुमचे कुलदैवत काळभैरव! - त्याचा कोप झाला आहे तुम्हावर!

गोपाळराव : कोण? काळभैरव — आमचे कुलदैवत? मग तो कोपण्याचे कारण?

गोविंदराव : देवांना कोपण्यासाठी मोठी कारणं लागत नाहीत सरकार? आणि येथे स्पष्ट म्हटले आहे की, पूजा नीट होत नाही! सर्वत्र दुर्लक्ष होत आहे

गोपाळराव : पूजा होत नाही? छे: छे: असं कसं! अहो, इथं मुनीमजी दिवसातून तीन वेळा पूजा करतात! - जुन्या वाड्यात ताई पूजा करते! मग हा कोप का?

गोविंदराव : हे पहा, कोपाला एकच कारण नाही! आता हेच पाहा; आपण पुत्रप्राप्तीसाठी कुलदैवताची आराधना करायची सोडून, माईना काशीला पाठविलंत, हा काय लहान गुन्हा आहे?

गोपाळराव : असं? मग काय करू म्हणता?

गोविंदराव : आता प्रथम स्वप्नशांतीचं एक जेवण घाला; फक्त ब्राह्मणांना! दुसरी गोष्ट, माईसाहेबांना परत बोलावून घ्या!

गोपाळराव : खरं आहे. अगदी खरं आहे! ज्यानं मला गोळी घातली ना, तो अगदी भैरोबासारखाच होता! लांब मिश्या-दाट भुवया, धिप्पाड देह...

गोविंदराव : अहो भैरोबाच तो! मी खोटं कशाला बोलू? आणि मी खरं सांगू? एका पंचांगाच्या सामर्थ्यावर मी सर्व दैवतं इथं आणून ओळीनं उभी करू शकतो!

गोपाळराव : खरं आहे, खरं आहे! परंतु तुमची वाचा...

गोविंदराव : (घाबरून) अरे हो, मी ते आता घरीच जाऊन पाहीन! जातो मी, रात्र होत आली; जाऊ मी? (गडबडीत उठून पुनः बसतो.)

गोपाळराव : हो, या! मुनीमजी, दिवा लावा ना. आणि करीम कुठं गेला? ए करीम! (करीम लगबगीनं येतो) तू जाऊ नकोस!

गोविंदराव : बरं, नमस्ते! (परत आठवल्यासारखे करून बसत) पण हो! धनी, घाबरू नये! स्वप्नात घडणाऱ्या घटना सत्यसृष्टीत घडत नाहीत असं काही लोक म्हणतात.

गोपाळराव : खरं आहे! परंतु पोळून निघालेलं मन नेहमी बिचकतं! म्हणजे त्याला...

गोविंदराव : म्हणजे बकऱ्याप्रमाणे पाण्यात सुरी...

(गोविंदराव उठून उभा राहतो)

गोपाळराव : खरंच, पाण्यात सुरी...! (उठतो) आता माझ्यापुढं दोनच मार्ग आहेत! सुरी चालविणे किंवा चालवून घेणे! माझी महत्त्वाकांक्षा फार मोठी आहे! मला वाटतं, माझ्या डोळ्यापुढे माझ्या वैच्यनं डोळे झाकावे; मग मी आपली नेत्रं झाकावी!

गोविंदराव : अगदी तसे घडेल - निर्धास्त असा!

गोपाळराव : मी तुमच्या बळावर निर्धास्तच आहे! तुम्ही मला विसरू नका! तुम्हासारखी - ज्योतीबा पवारांसारखी - त्या मल्लू नाईकांसारखी हिंमतवान माणसे जर माझ्या पाठीशी असतील, तर (छातीला हात लावून) हा बहादुर वाघाला दावं लावील!

गोविंदराव : असं का म्हणता सरकार? आम्ही का कोणी परके आहोत? अहो, तुमच्या वडिलांपासून आमचे वडील नि आमच्या वडिलांपासून तुमचे वडील -

गोपाळराव : एका जिवाने नांदले आणि त्या खोऱ्यावर दरारा गाजवून, लौकिक मिळवून निघून गेले; तसेच आपण नांदू या नि जाऊ या! मला उद्याच भेटा!

गोविंदराव : अवश्य! नमस्ते!

(जातो-त्याला दरवाजापर्यंत गोपाळराव पोचविण्यास बाहेर जातात. मुनीमजी दिवा लावतो व नमस्कार करतो.)

करीम : (डोकं खाजवीत खवचटपणे) मुनीमजी, ह्येंच्या वडिलांपासूनं त्येंचं वडील नि त्येंच्यापासून ह्येंचं वडील; ही भानगड काय?

मुनीमजी : तू गप्प बैस - बोलू नकोस! ते बाहेर आहेत!

गोपाळराव : (आत येत) मुनीमजी, बहकलेल्या कुळांची यादी तयार झाली का?

मुनीमजी : जी, झाली!

गोपाळराव : किती आहेत?

मुनीमजी : पासष्ट जवळ जवळ!

गोपाळराव : (संतापून) काय करायचं? कायद्याने आमचे हात बांधले आहेत! नाहीतर एक एकाला इथं आणून, त्याची मान पकडून डोकीवर दगड देऊन सहा सहा महिने उभं केलं असतं! परंतु आता त्याच कायद्याची कुऱ्हाड चालवून एकेकाचा मुडदा पाडा! द्या बार उडवून!

मुनीमजी : उद्याच करतो सारं!

गोपाळराव : हो, करा! पण तो रामू कुठं आहे?

मुनीमजी : करीम, अरे रामूचा पत्ता? कुठं आहे तो?

करीम : मला त्याची बातमी न्हाय!

गोपाळराव : अरे एका घरचे तुम्ही दोन नोकर; आणि कुणाचा कुणाला पत्ता नाही?

मुनीमजी : धनी, आज तीन दिवस झाले; त्याचा पत्ताच नाही!

गोपाळराव : अरे-अरे हे काय? तुम्ही चौकशी तरी केली का? करीम, तू त्याच्या घरी जाऊन पाहा; का खाल्ला वाघाने?

करीम : मला वाटतं आपून काळजी करू नये! रामूला वाघानं जरी गिळला तरी त्या त्याच्या पोटांतबी मरणार न्हाय!

(इतक्यात रामू प्रवेश करतो. तो सडपातळ असून त्याने साधी पैरण, धोतर व पटका बांधला आहे. त्याच्या हातात काठी आहे. त्याचे वय पंचवीस आहे. तो पाय ताटून, मंदगतीने कण्हत हळूहळू पुढे येतो. त्याला भयंकर वेदना होत असल्याचे त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत आहे. गोपाळराव, मुनीमजी, करीम सारेच जण त्याच्याकडे आश्चर्याने पाहतात. रामू हळूच येऊन खाली बसतो.)

गोपाळराव : (गंभीर होऊन) काय रामू, कुठं होतास तीन दिवस! बोल! खरं खरं बोल!

मुनीमजी : हं सांग, सोंग नको करू!

करीम : हो. शिमग्याचा महिना अजून लांब हाय!

गोपाळराव : अरे बोल ना रामज्या!

रामू : सरकार, मी घरातच व्हतो!

गोपाळराव : काय घरात? मग इकडं का नाही आलास? वसूल कुठं आहे?

रामू : धनी, वसूल झालाच नव्हता. आनी मला चालाय येत नव्हतं! पार ताटून गेलोय मी सशावानी!

गोपाळराव : कशानं ताटलास? काय झालं?

रामू : काय सांगू...

गोपाळराव : सांग नीट - खरं खरं सांग!

मुनीमजी : ए सांग की; बाळशात शिरू नको!

रामू : परवा मी वसुलीचा तगादा करून परत येत व्हतो! (कण्हत पाय पसरतो) त्या सती टेकापाशी आलो आनी त्यो नरशा बंडकरी म्होरनं आला, झालं!

गोपाळराव : (चमकून) कोण नरशा? (करीम व मुनीमजी नरमून ऐकतात)

रामू : हो नरशा! त्येनं मला इचारलं, कोन रं तू? तवा म्या आपलं सरळ सांगितलं की मी शिपाई हाय!

गोपाळराव : मग तो नरशा काय म्हणाला?

रामू : त्येनं मला अटक केली, तवा मी म्हटलं, मी सरकारी शिपाय नव्हं - देशमुखाचा शिपाय हाय.

गोपाळराव : मग त्यानं काय केलं?

रामू : त्येनं मागं म्होरं सरून माज्या कमरेत लातच घातली!

गोपाळराव : आणि रे?

रामू : लगेच दुसरी!

मुनीमजी : दुसरी?

रामू : की तिसरी!

करीम : काय तिसरी!

रामू : लगीच चौथी!

गोपाळराव : अरे... अरे...

रामू : पाचवी!

मुनीमजी : अरे मग?

रामू : सहावी! -

करीम : या खुदा!

रामू : सातवी, आठवी, कमाकम लाता घालून पाडलंच मला खाली!

गोपाळराव : (घाबरून) आणि मग रे?

रामू : मग त्येनं मला शिक्षा केली!

मुनीमजी-करीम : (घाबरून) शिक्षा?

रामू : हो. हो. शिक्षा. आरं, माझा खटला उभा न्हायला आदी नि मग शिक्षा झाली.

गोपाळराव : कसली शिक्षा दिली तुला त्यानं?

रामू : एक हजार बैठका आणि पाचसे दंड!

गोपाळराव : मग तू काय केलंस?

रामू : दुसरं कराया जागाच नव्हती! मी आपला उठ-बस कराय लागलो!

गोपाळराव : मग काय झालं?

रामू : मग उठबस करून ताटून खोकडावानी पडलो खाली आनी मेल्याचं सोंग घेतलं!

गोपाळराव : मग सोडलं तुला त्यानं?

रामू : हां सोडलं! मरून पडल्यावर काय करणार?

मुनीमजी : तू एक हजार बैठका काढल्यास?

करीम : आनी पाचसे दंड?

गोपाळराव : मग आलास तू? एक हजार बैठका?

रामू : हो, त्येची चिठ्ठी दियाची व्हती म्हनून त्येनं सोडलं मला! न्हाय तर...

गोपाळराव : कोणाला - कसली चिठ्ठी?

रामू : तुमास्नीच चिठ्ठी दिलीया त्येनं!

(पटक्याच्या शेवटातनं चिठ्ठी काढून देतो. गोपाळराव गर्भगळित होऊन ती चिठ्ठी घेतात. मुनीमजी घाबरून इकडे तिकडे पाहतात)

गोपाळराव : मुनीमजी, वाचा पाहू ही!

मुनीमजी : (दिव्याजवळ जाऊन घाबरत चिठ्ठी वाचतो) देशमुख गोपाळराव, आजपासून तीन दिवसात एक हजार रुपये पोचव, नाहीतर घरात येऊन गोळी घालीन!

गोपाळराव : (घाबरून ओरडतो) मला गोळी घालणार? मुनीमजी, करीम - रामज्या आता काय करायचं! मला नरश्या दरोडेखोर गोळी घालणार! (आवाज खाली घेऊन हळूच) करीम, जा, जा, गोविंदराव भिडेना घेऊन ये! (करीम बिचकत कंदिलाकडे पाहतो.)

करीम : कंदील नेतो! —

गोपाळराव : (थरथर कापत) मुनीमजी, सांगा ना! आता काय होणार? तीन दिवसांच्या आत... चिठ्ठी देऊन किती दिवस झाले? मोजा-मोजा.. करीम, थांब...

मुनीमजी : (थरथरत्या हातानं बोटं मोजीत) आज-आज तीन दिवस झाले, मग तो... (घाबरून आजूबाजूला पाहतात)

गोपाळराव : तो आजच येणार नि मला गोळी घालणार! लेका राम्या, शुक्रवारी चिठ्ठी मिळाली होती ती शनिवारी तरी द्यायची होतीस! आता काय करणार आम्ही?

रामू : आता मी तरी काय करू? मला चालायाच येत नव्हतं!

मुनीमजी : बरं बोला, आता पुढं काय? नरशा आजच येणार-कदाचित नाहीही येणार. पण आपण सावध असलंच पाहिजे!

रामू : छे: छे: तो नक्कीच येणार! नि आताच येणार!

करीम : येणार नक्की? या खुदा!

गोपाळराव : (हळू आवाजात) करीम, तू बाहेर थांब. (करीम भीत भीत बाहेर जातो) मुनीमजी, तिजोरीत रक्कम किती आहे?

मुनीमजी : एक हजार नऊशे पन्नास!

गोपाळराव : (खुंटीची बंदूक घेऊन) मुनीमजी, मी परसदाराने निघून जातो. नंतर तुम्ही रक्कम घेऊन या!
(कानोसा घेत बिचकत बिचकत आतल्या खोलीत जातो. करीम आत येतो. मुनीमजी हळू स्वरात)

मुनीमजी : रामज्या, नरश्यानं माझं नाव काढलं होतं का रे? शपथ आहे तुला - खरं सांग!

रामू : तर तर, तुम्हास्नी कसा इसरंल बरं? आवं, तुमापाशी तर चावीच असते ह्ये त्येला ठावं हाय! मुनीमजी म्हंजी तिजोरीची किल्ली.

मुनीमजी : मग काय बोलला तो? माझ्याविषयी?

रामू : त्यो म्हनला, एक हजार बैठका आनी दोन हजार दंड काढायला लावल्याशिवाय मुनीम किल्लीच देनार न्हाय!

मुनीमजी : म्हणजे मला दोन हजार दंड - एक हजार बैठका? देवा रे देवा, आता माझं कसं होणार?

रामू : आत्ता? बैठका काढायच्या आदी सोंग काढू नगा! म्यां सोंग काढलं न्हाय का?

करीम : रामज्या, चल लेका घराला!

रामू : जा. आता नरशा येणार हाय! आनी ये करम्या, लेका, शिमगा लांब हाय न्हवं? थांब, आता येतोच बग शिमगा!

(गोपाळराव इतक्यात पळत येतात. त्यांना पाहून करीम आणि मुनीमजी अधिकच भितात.)

गोपाळराव : (हळू आवाजात) मुनीमजी, मला कोण तरी दिसलं.

(मुनीमजी, रामू, करीम, गोपाळराव भयचकित होऊन दरवाज्याकडे रोखून पाहतात. वातावरण अधिकच गंभीर होते. देशमुख हळूहळू मागे सरकतात व आपली बंदूक खुंटीला लावतात. इतक्यात करीम आणि मुनीमजी एकदम मागे सरतात. नरश्या आपल्या दोन साथीदारांसह आतमध्ये घुसतो. त्याचा चेहरा उग्र आहे. त्याला पल्लेदार मिश्या आणि राठ भुवया आहेत. तो उंच-धिप्पाड व शरीरानं तगडा आहे. त्याच्या खांद्यावर बंदूक व गळ्यात काडतुसांची माळ आहे. हातात परशु आहे. त्याचे साथीदारही उग्र चेहऱ्याचे व खुनशी दिसतात. त्यांच्या हातात कुन्हाडी आहेत. गोपाळराव नरश्याला समोर पाहून चित्रासारखे उभे राहून खिन्न होऊन पाहत आहेत. मुनीमजी व करीम चुळबूळ करत जागच्या जागीच उभे आहेत.)

नरशा : (मागेपुढे पाय देऊन गंभीर आवाजात) देशमुखा, मी नरशा आलो!

गोपाळराव : (शुद्धीवर येऊन) न... न... र... शा

(मुनीमजी एका बाजूने आत पळू पाहतात.)

नरशा : (दरडावून) हो, नरशा बंडकरी! (मुनीमजी पळताना पाहून) ये मुनिमजी, नीट उभा न्हा, न्हायतर टिपीच्यात पाडीन, पळू नगं! कुनीही पळायचं न्हाय, न्हायतर मागं गोळी लावीन!

मुनीमजी : (पाहिल्यानं उभ्या राहिलेल्या जागेवर सरकत) नको-नको! मला गोळीपेक्षा बैठका काढून आलेले मरण आवडते! छान आहे ते.

नरशा : मग आत कुटं निगाला व्हास?

मुनीमजी : आत? आत आपल्या बैठकाच काढायला! आपला मी आत बैठका काढतो!

(बैठका काढू लागतो.)

नरशा : नगं. उभा न्हा तितं! (मुनिमजी बसतो. गोपाळरावांस) ये देशमुखा....!

गोपाळराव : (गोंधळून) मुनिमजी! (मुनिमजी उठून उभा राहतो.)

नरशा : गोपाळराव!

(मुनिमजी पुन्हा बसतो)

गोपाळराव : (स्वतःला सावरून) हो, हो नरसू, ये!

नरशा : (डोळे वटाखन) माजी चिठी!

गोपाळराव : हो हो, मिळाली - चिठी मिळाली!

नरशा : मग नीट उभा न्हा!

गोपाळराव : नाही-नाही नरसू. मला चिठी उशिरा मिळाली! मला मारू नकोस, मी मुद्दाम टाळलं नाही! तुला किती रुपये पाहिजेत सांग! पैशापेक्षा माणूस मोठा आहे!

नरशा : खोटं! पैशापरीस मानसाची इब्रत मोटी हाय! त्वां माजी इब्रत जानली न्हाय, कारण तुला तुजी इब्रत दांडगी वाटली! पन आता मला माज्या इब्रतीसाठी तुला ठार मारावं लागनार हाय! चल आटप!

गोपाळराव : छे: छे: नाही! माझी इब्रत जगण्यात आहे! जगण्यात पैसा आहे, सर्व काही आहे!

नरशा : मग काडा पैसा! येक हजार रुपयं; सुरती.

गोपाळराव : हो, हो, आनंदाने. मला जीवदान दे! एक हजार काय, पण.. मुनीमजी, नरसूला दोन हजार द्या!

नरशा : (मोठ्यानं) नकं-मला येक हजार पायजे!

मुनीमजी : दोन हजार? (आत जाऊ लागतो)

नरशा : (ओरडून) ये थांब! कुटं?

मुनीमजी : (घाबरून) कि-कि-कि...ल्ली!

गोपाळराव : नरसू, शांत हो! पैसे घेऊन जा! बैस!

नरशा : काय म्हननं हाय? गोपाळराव, जसा तू मला भितो तसा मी बी तुला भितोय! लांबून बोल! तू नि मी सारखंच हाय!

गोपाळराव : नाही. मला माफ कर! तुला येथपर्यंत यावं लागलं याची मला माफी कर आणि ही सारी दौलत घेऊन जा! आज मला आनंद झाला आहे! तुझ्यासारख्या व्याघ्राने माझे घरी यावे, हे माझे भाग्य आहे! मी बेईमान नाही! आणि पैशासाठी माणसानं माणसाला मारू नये!

नरशा : मलाबी तसंच वाटतं! तुमी तगादं लावून मानसं मारता, मी उटबस कराया लावून मानसं मारतो. मला मानसं मारायचा कंटाळा आलाय!

मुनीमजी : मला वाटतं, तुझचं खरं आहे! म्हणजे त्या गोळीपेक्षा बैठका बऱ्या!

नरशा : हो, येक तर गोळी मिळत न्हाय नि गुळानं मरनाराला ईख कशाला?

गोपाळ : खरं आहे! नरसू, बैस. शांत हो! तू हवे तेवढे पैसे घेऊन चल! ही सारी दौलत तू आपली समज! परंतु माझी एक विनंती आहे. (हात जोडतो)

नरशा : काय? बोल!

गोपाळराव : तू मला आपला समज! मी महादेवाची आण घेऊन - बेलभंडार उचलून तुला सांगतो, मी तुला दगा देणार नाही! - पण...

नरशा : (कोचावर बसत, शांत होऊन) पन काय?

गोपाळराव : मला तुझ्या सारखा बहादूर दोस्त हवा आहे! तू पैसे घेऊन जा! मुनीमजी, तुम्ही नरसूला हवे तेवढे पैसे द्या! हो, परंतु नरसू, तू मला विसरू नये एवढीच माझी विनंती आहे! कबूल? (हात पुढे करतो).

नरशा : (शांत होऊन) हो, कबूल!

गोपाळराव : (आनंदाने) मग बैस! मुनीमजी, नरसूला जे हवे असेल ते जेवण करून घाला! हे जे देशमुखाचे आहे ते आता या नरसूचे आहे! - रामू, तू जा आता! करीम-मुनीमजी, तुम्ही जेवणाची तयारी करा. जा! (सर्वजण जातात) हं नरसू, (मध्येच स्तब्ध होतो व इकडे तिकडे पाहून नरसूच्या समोर गुडघे टेकतो) नरसू, मीही फार हिंमतवान आहे. पण मी एकटा आहे. आणि मला वैरी फार आहेत! ते माझे वैरी मला पाण्यात पाहत आहेत! माझी ही दौलत लुटू पाहत आहेत! जर तू दोन दिवस इथं राहिलास आणि तू माझा मित्र आहेस ही गोष्ट त्यांना नुसती समजली, तरी ते माझं नाव काढणार नाहीत! म्हणजे माझी दौलत आणि तुझा दरारा, या दोहोंच्यापुढं त्यांची दाणादाण उडेल! मी मी म्हणणारांची गर्दन झुकेल आणि माझी मान ताठ राहील! फक्त दोनच दिवसात!

नरशा : ठीक! मी दोन दिवस व्हातो!

गोपाळराव : बस् बस्, एवढेच कर! तुझ्या या उपकाराचे ओझे, नव्हे डोंगरच माझ्या शिरावर राहील! मी कधीच विसरणार नाही! - परंतु एक गोष्ट...

नरशा : कसली गोष्ट?

गोपाळराव : जरा जपून वागायचं! इथं काही लोक तडफदार आहेत! शिवाय त्यांच्याकडे काही हत्यारेही आहेत!

नरशा : (गंभीर होऊन) मग काय म्हणता?

गोपाळराव : (गंभीर होऊन) जर तुला येळापुरात दोन दिवस राहावयाचे तर तुला निर्भयता ही असलीच पाहिजे! आणि जोपर्यंत त्यांच्यापाशी हत्यारे आहेत, तोपर्यंत ती निर्भयता तुला लाभणार नाही.

नरशा : मग काय करायचं?

गोपाळराव : साधा नियम आहे त्याला! - ज्याप्रमाणे दुसऱ्याकडे अपार जमीन असल्याने माझी जमीनदारी चालू शकत नाही, त्याप्रमाणेच दुसऱ्याकडे हत्यारे असल्याने तुझी बंडखोरीही चालणे शक्य नाही! म्हणून मी म्हणतो, जसे दुसऱ्यांच्या दारिद्र्यात माझे ऐश्वर्य उठून दिसू शकते, तद्वत दुसऱ्यांच्या दुर्बलतेत तुझी प्रबलता उठून दिसू शकते!

नरशा : मग कुनापाशी हत्यारं हायती त्येंची नावं सांगा! मला बी हत्यारांची गरज हाय!

गोपाळराव : सांगतो! - तू माडीवर चल - जरा आराम कर. जेवण वगैरे झाल्यानंतर बसू! मग सांगतो सर्व काही! - जा! मीही तुझ्या जेवणाची तजवीज करतो!

(नरशा व त्याचे साथीदार वर माडीवर जातात. नरशा गोपाळरावांची बंदूक घेतो. गोपाळराव विचार करीत येरझान्या घालतात. त्यांना अत्यानंद झाल्याचे त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत आहे. थोडा वेळ असाच गेल्यानंतर गोविंदराव भिडे येतो. तो अतिशय घाबरून गेलेला दिसत आहे. लगबगीन पुढं येऊन)

गोविंदराव : धनी, घात झाला! नरशा बंडकरी येळापुरात आल्याची बातमी उठली आहे! आता काय करायचं?

गोपाळराव : (मुद्दाम घाबरल्यासारखे करीत) अरे देवा, मग हो काय होणार?

गोविंदराव : (गंभीर होत) धनी, चिंता करू नये! आता या क्षणी मी पाहतो!

(खिशातून पंचांग काढून समोर पसरतो व पाने चाळू लागतो) अरे वाहावा रे नरशा बेट्या!

गोपाळराव : (माडीकडे घाबरून पाहत) अहो गोविंदराव, गप्प ना! मला त्याची भीती वाटते!

गोविंदराव : भीती? भीतीचे कारण नाही! तो नरशा इथं गावातच आहे! येळापुरात आहे!

गोपाळराव : (दबलेल्या आवाजात) आहे, पण हळू बोला ना!

गोविंदराव : का हो? हे पंचांग जवळ असल्यावर मी त्याच्या बापाला भिणार नाही!

गोपाळराव : (त्याच्या तोंडावर हात ठेवीत) अहो, हळू बोला! तो इथं येईल ना!

गोविंदराव : नाही! या वाड्यात तो कधीच येणार नाही. (नरशा धीमेपणाने माडीवरून खाली पायऱ्या उतरतो. गोविंदराव त्याला न पाहूनच बोलत आहेत.) आणि आला तर हा भिडे त्याला या पंचांगाच्या सामर्थ्याने जाळून भस्म करील. (नरशा गोविंदरावाच्या बाजूला येऊन उभा राहातो) नरशा गेला...

नरशा : (ओरडतो) कोण तू?

गोविंदराव : (नरशाला पाहून हुडहुडी भरल्याप्रमाणे चाचरत) मी... मी... मी...

(गोविंदराव कुत्र्यासारखा जमिनीवर लोळू लागतो. त्याला गोपाळराव उभे करण्याचा प्रयत्न करीत असतानाच पडदा पडतो.)

अंक दुसरा

(मुकिंदाच्या घराचा समोरचा सोपा दिसत आहे - मध्ये चौकट आहे. आत भांडी वाजल्याचा आवाज होत आहे, त्यामुळे प्रेक्षकांना घरात कुणीतरी असल्याची जाणीव येते. दुरून जात्याचा आवाज येतो. सोप्यात खुंटाला सापत्या, कासरा वगैरे शेतीचे साहित्य व अवजारे आणि एक घोंगडे दिसत आहे. चौकटीजवळच खुंटीला कुन्हाड आहे.)

थोड्या वेळाने मुकिंदाची सून गुणाबाई ही कसलंतरी गीत गुणगुणत कंदील लावून बाहेर आणते व तो सोप्यात ठेवून आत परत निघून जाते. पुन्हा ती बाहेर येऊन अंगणात तुळशीजवळ निरांजन लावते. ती दिसण्यात सुंदर, नाकीडोळी नीटस असून राहणी साधीच आहे. तिचे वय वीस वर्षांचे असावे. ती आत जाताच पुन्हा गंभीरता निर्माण होते.

काही वेळाने रामू प्रवेश करतो. तो इकडे तिकडे निरखून पाहतो व कानोसा घेतो. त्याला सगळे शांत व घरात कोणी न दिसल्यामुळे तो हाका मारतो -)

रामू : आबा! आबा! वयनी!

गुणा : (आतून) कोन हाय त्ये?

रामू : मी रामज्या हाय! गुणावयनी.

गुणा : (बाहेर येऊन आश्चर्य प्रकट करीत) आँ? भावोजी? आवं हुंबराच्या फुलावाणी चांगलं बारा वरसानं की उगवताय! कुटं गेला व्हता?

रामू : कशाचं काय वयनी! मी बघा पार मेलो व्हतो! पन आपलं बायकूचं कुंकू बळकट म्हन वाचलो झालं!

गुणा : म्हंजी वं काय?

रामू : म्हंजी मी पार सरगाच्या वाटला लागलो व्हतो! पन मधनच मागं आलो!

गुणा : मला न्हाय कळलं, वाईच नीट सांगा की!

रामू : आवं म्हंजी असं, परवा मी वसुलीचा तगादा करून येत व्हतो! दिस बुडायाच्या बेतात व्हता नि त्या सतीटेकापासी... आणि मला...

गुणा : आनी तुमाला वाघानं गिळलं का काय?

रामू : आवं वाघानं नव्हं, त्या नरशानं गाठलं!

गुणा : आनी? (घाबरून) आनी वं?

रामू : आनी काय, तुडवून श्यान केलं माजं!

गुणा : आत्ता ग बया! मुडदा गेला त्या नरशाचा! त्येच्या बाचं काय खाल्लं व्हतं तुम्ही?

रामू : आवं त्येच्या बाचं खाल्लं नव्हतं म्हणून तर सुटलो! न्हाईतर यदुळा सरगात मी जुनापुराना झालो असतो! वाईच इस्तू द्या!

गुणा : त्यो नरशा कसला हाय?

(उठून आत जाऊन निखारा घेऊन येते. रामू विडी पेटवितो.)

रामू : काय म्हनाला? नरशा? हाय की रानमानसावानी, बंब्याच्या बंब्या! पन वयनी, सारी मानसं कुटं गेली? घरात कुनी न्हाय?

गुणा : सारी म्हंजी?

रामू : सारी म्हंजी दिनकर, महिपती नाना, त्यो रानुदाजी! आनी आबा!

गुणा : हाय, का बरं? राजाला दिवाळी ठावं न्हाय! आवं, आज टाळगावची जत्रा नव्हं का? आनी तुमी वं का गेला न्हाय?

रामू : न्हाय गेलो! कसा जानार - ह्ये काम हाय न्हवं? आनी मला चालाया कवा येतयं? 'जत्रेला गेलं कुत्रं, त्येच्या जीवाचं झालं मात्रं' तसं व्हायचं म्हणून न्हाय गेलो! पन आबा कुटं हाय?

गुणा : त्ये गेल्याती म्हारवाड्यात! त्यो नारूबाबा आजारी हाय, त्येला बघाय!

रामू : मग येईल तर आता?

गुणा : हो, आता येतील; बसा वाईच. (आत जाते व सांडपाणी घेऊन बाहेर येते व सरळ पुढे जाऊन फेकून देते. परत माघारी आत जाताना मध्येच कसला तरी विचार येऊन) नव्हं, मी म्हनत्ये, ह्यो नरशा अशी मानसं मारीत फिरतोय त्यो का?

रामू : त्येला का कारण लागतं? कुत्रं का पिसाळतं ह्ये इचारल्यावानीच इचारताय! - येक पिसाळलेलं कुत्रं दुसऱ्याला चावतं; मग दुसरं पिसाळतं! तसंच हाय त्ये! (गुणा आत जाते)

गुणा : (पदराला हात पुशीत रामूपडे येऊन उभी राहत) आनी परवा म्हनं, लटक्याच्या वाडीत त्येनं येका बाईला धरली!

रामू : खरं हाय! लोक म्हनत्यात. पर नरशाच्या नावावर भुमका लई पिकत्यात!

गुणा : त्या बाईला कुनी व्हतं का नव्हतं?

रामू : वयनी, जीवावर उदार झालेल्या मानसांचा सामना कराय जीवावर उदार झालेलीच मानसं लागत्यात! परवा मल्यानं तुझी चेष्टा केली. आनी दिनकराच्या आदी महिपती नानानंच भरपेटंत त्येला पाडला! तू नसिबवान हायस वयनी, तुजी पाटबळ दांडगी हाय!

गुणा : (अभिमानाने) खरंच मी नसिबवान हाय! जीवावर उदार असनारांनी येळापुरात येऊन बगावं; त्येला जीव घेऊन पळावं लागलं. (जाऊ लागते).

रामू : वयनी, नरशा... (रामू अडखळतो. गुणा थांबते. स्वतःला सावरून) नव्हं, नरशा येळापुरात येनार न्हाय!

गुणा :हो, न्हायच येनार!

(इतक्यात 'कोण हाय का' अशी बाहेरून हाक येते. रामू व गुणा कानोसा घेतात. पुन्हा 'कोण हाय का घन्हात' अशी हाक ऐकू येते. रामू पुढे होतो.)

रामू : (कानोसा घेत आतूनच) कोण हाय त्ये?

सर्जेराव : (बाहेरूनच) मी सर्ज्या रामोशी हाय!

गुणा : उघडा आनी (खुंटीवरील कांबळ्याकडे बोट दाखवीत) ह्ये बसाय टाका! हं उघडा!

(पदर सावरून आत जाऊन थांबते, रामू दार उघडतो. सर्ज्या व दुसरे दोन रामोशी आत येतात. रामू नंतर घोंगडे अंथरतो.)

सर्जेराव : (उभ्यानेच चौकस दृष्टीने इकडे तिकडे पाहात) आबा कुटं गेलती?

रामू : म्हारवाड्यात! येतील आता. बसा!

सर्जेराव :कवासं येतील?

(खाली कांबळ्यावर बसतो. त्याच्या बाजूला दुसराही रामोशी बसतो. पण तिसरा तरुण रामोशी तसाच खांद्यावर काठी घेऊन उभा राहतो.)

रामू : ये म्हादू, बस की!

म्हादू : (गुर्मीत) का? का गा?

रामू : का नव्हं, घोंगडं अंधरलय म्हनून! असा का उभा न्हायलास?

म्हादू : कसा - पायावर उभा हाय का डोक्यावर? कसा दिसतोय तुला?

रामू : पायावरच खरं! पर असा का हुंटावानी ताटलायस? माणसावानी बस की!

म्हादू : तू असा तिपड्यात का बोलतुयास?

रामू : येवढ्यासाठीच की, मानसानं मानानं पान खावं. वनव्यानं उकाळ चाटू नये!

म्हादू : म्हंजी? तुला म्हणायचंय काय?

रामू : म्हंजी देशमुकाच्या वाड्यात पायरीवर बसून पाय धरता, नि हातं तुला घोंगड्यावर बसवंना!

म्हादू : ये - तू असा फाजील बोलू नकं!

सर्जेराव : म्हादबा, बसा की! उगीच का तंडताय? बसा!

म्हादू : न्हाय मी त्या घोंगड्यावर बसणार!

(इतक्यात मुकिंदा बाहेरून प्रवेश करतो. त्याचे वय पन्नास पंचावनच्या दरम्यान असून त्याची शरीरयष्टी धिप्पाड व मजबूत आहे. मिश्या भरदार आहेत. त्याच्या हालचालीवरून तो विचाराने पोक्त, शहाणा, दिलदार आणि त्यागी दिसतो. त्याच्या अंगात जुन्या चालीची पैरण, साधे धोतर, डोकीला पागोटे व खांद्यावर घोंगडं आहे. त्याच्या हातात काठी आहे. त्याला पाहून सर्जेराव 'राम राम' करतो. त्याला 'राम राम' असे उत्तर देऊन मुकिंदा तसाच पुढे होतो व घोंगडे काठी खुंटीला लावीत -)

मुकिंदा : काय नाईक, कवासं आला हुता?

सर्जेराव : आत्ताच आलो!

मुकिंदा : बरं झालं! - बसा हं. (इतक्यात रामूकडे पाहून) आनी रामज्या, तू?

रामू : मी उगाच आलोय! - (गुणा पाण्याचा तांब्या आणून बाहेर ठेवते. तो तांब्या उचलून मुकिंदा बाहेर जाऊ लागतो. इतक्यात त्याची नजर उभ्या असलेल्या महादूवर जाते.)

मुकिंदा : म्हादबा, बसा की!

म्हादू : बसतो! (खाली बसतो. मुकिंदा बाहेर जातो.)

रामू : (म्हादूला) ये, आरं माझं ऐकलं असतंस तर तुझ्या झोळीत का दगूड पडला असता?

म्हादू : ये, तू गुमान बस बरं! (मुकिंदा हातपाय धुऊन परत आत येतो व दरवाज्याजवळ तांब्या ठेवतो. गुणा तो तांब्या घेऊन आत जाऊ लागते. तिला उद्देशून—)

मुकिंदा : बाळ, नारूचा आजार कमी व्हायचं चिन्हं दिसत न्हाय! येळापूरचा चांगला माणूस जायाच्या बेतात हाय! (गुणा आत जाते. सर्जेरावाकडे वळून) हं, नाईक, बोला! - का आला व्हता?

सर्जेराव : मी एवढ्यासाठी आलो व्हतो, की महिपतीनं माझ्या मल्याला भर पेटंत मारलं ह्येचं कारण काय?

मुकिंदा : आता ह्येचं कारण तुमीच वळखा! म्हंजी माझं म्हननं असं, महिपतीवानी कर्त्या माणसानं मल्यावर हात का टाकला? कारण रामोशाचं नि आमचं मुळातच वाकडं न्हाय; मग ह्ये असं का झालं?

सर्जेराव : आबा, असं उडवाउडवीचं उत्तर नका देऊ! आनी आम्हालाच इचार कराया सांगता? मी म्हनतो, त्यात इचार कशाचा करायचा? रामूशी म्हंजी आल्लाच्या गायी, कुनीबी सुरी फिरवावी...!

म्हादू : (मध्येच) पन आमची अवलाद रामोशांची हाय.

मुकिंदा : म्हादू, अवलादीची भाषा बोलू नकं!

म्हादू : का, का बोलू नकं?

मुकिंदा : नकं, कारण रामोशांची अवलाद पाच हत्यारी असती, आनी दुसऱ्यांच्या अवलादीनं काकणं भरल्याती असं समजू नकं! ह्या येळापुरात देशमुखाचं आनी गावाचं तीन पिढ्यांचं वैर हाय! सारखी लढत चालू हाय! त्या लढतीत म्या; म्या या हातानं इस वरसं हत्यार पेललंया! जेच्या हातात बळ त्ये हत्यार पेलतं! हातं बळाचा आनी हत्यार धरणाऱ्या अवलादीचा सवाल न्हाय! हातं नेक अवलादीचा सवाल हाय!

सर्जेराव : मग रामोशांनी नेकी सोडली ह्ये तरी पटवून द्या! बोला...

मुकिंदा : ह्ये बघा, हातच्या कांकनाला आरसा लागत न्हाय! खेडेगावात जाती लई असल्या तरी नातीबी लई हायती! - लांब कशाला, मी तुज्या आईला काकू म्हनत व्हतो; दिनूच्या आईला तू वयनी म्हनीतास; म्हंजी तुजंमाजं नातं भावाभावाचं! - मग माजी सून ती तुजीबी सून, ह्येला म्हनायचं नातं; आनी ही नाती डोळ्यातल्या बुबुळात नांदत्याती! पन रामोशांच्या डोळ्यात वळख उरली न्हाय; त्येनी देशमुखाच्या सांगण्यावरून वळख सोडली! - डोळ्यात पाणी न्हायलं न्हाय!

सर्जेराव : (मध्येच) आबा, उघड बोला!

मुकिंदा : उघड ऐका! तुझा मल्या गोपाळरावाचा कलीजा बनून, आमच्या काळजाचा घड - आमच्या लेकीबाळींची इज्जत घेऊन कापाय बगतोय! - म्हणूनच महिपतीनं त्या देशमुखाच्या काळजालाच हात घातलाय! - सांग, माझ्या गुनाची थट्टा ही नेकीच का? —

म्हादू : पन ह्ये आम्हास्नी कळलंच न्हाय!

सर्जेराव : (खिन्न होऊन) खरंच, ही भानगड मला आदी कळती तर हतं आलोच नसतो!

मुकिंदा : बरं झालं आलास - गोष्टीचा उलगडा झाला; आमालाबी वैरी नकं कोन! वैराचं पीक नसावं.

सर्जेराव : (आपल्याजवळील तंबाकू काढून चिलमीत भरीत) आबा, मल्याची आगळीक झाली, पन आता रामोशी नेकीनं वागलं! झाल्या गेल्या गोष्टीसाठी मला माफी करावी! इस्तू वाईच पायजे!

मुकिंदा : (आत पाहत) गुणा, बाळ इस्तू आन! (गुणा निखारा घेऊन सर्ज्यापुढे ठेवते व माघारी फिरते. इतक्यात—)

सर्जेराव : सूनबाई, थांबा. (गुणा थांबते) ऐका - एवढा एकच गुन्हा, आमच्या अवलादीला डाग लावनारा गुन्हा रामोशांकडून घडलाय. तवा ह्या माज्या पागोट्याला नि ह्या मिशीला बघून मला माफ करा; रामोशास्नी वाईट म्हणू नका. (बोलता बोलता खांद्यावरील घोंगड्याचा पदर पसरून, त्यावर डोके टेकतो. गुणा जाऊ लागते.)

मुकिंदा : (गहिवरून) न्हाय-न्हाय! बाळ थांब! नाईक, हे काय? न्हाय बरं, असं वळचनीचं पानी आड्याला का घालवता? (गुणाला) बाळ, सासऱ्यानं सुनंच्या पाया पडायचं नसतं. ज्येचा मान त्येला परत करा!

(गुणा इकडे तिकडे पाहते आणि सर्जेरावाला पदर धरून नमस्कार करते. सर्जेरावाला समाधान होऊन तो मिश्या सावरतो)

सर्जेराव : येळापूरचा रामोशी तुमच्या आबरूवरून मुंडकंच ओवाळून फेकून देईल! आबा, आमी जातो आता!

(असे म्हणत म्हणतच उठतात. गुणा आत जाते आणि गोविंदराव भिडे आत येतो).

मुकिंदा : काय गोईदराव, इकडं कुटं?

गोविंदराव : इकडेच आलो! - देशमुख साहेबांना आता रामोशाची गरज लागली म्हणून मी रामोशावाड्यात गेलो, तर तिथं कळलं की रामोशी मुकिंदाकडे गेले आहेत! मग आलो आपल्या इकडे!

मुकिंदा : म्हंजी जिकडं आग तिकडं वारा! बरं, बसा!

गोविंदराव : हो, बसतो! पण ए सर्जेराव, काय भानगड आहे?

सर्जेराव : कसली भानगड? मल्याबदल आलो व्हतो! —

गोविंदराव : असं असं; आलं लक्षात! - पण मी म्हणतो, तुझ्या मल्याला त्या महिपतीनं मारलं आणि तू त्याला विचारायचं टाकून इकडे का आलास? दुख असेल त्याच ठिकाणी डाग द्यावा!

मुकिंदा : खरं हाय! पण खाजवून आनल्याल्या आवदानावर डाग देऊन जमत न्हाय; त्येला दुखच लागतं! न्हायतर दुसरं दुख पैदा व्हतं. आनी त्ये ह्या रामोशास्नी पटलं!

गोविंदराव : ते खरं आहे! परंतु माझं म्हणणं असं की, महिपती म्हणजे मुकिंदा नव्हे! महिपतीचा अपराध...

मुकिंदा : अपराध? महिपतीनं अपराध केला न्हाय!

गोविंदराव : तसं नाही! परंतु महिपतीसारख्या मोठ्या माणसानं गरिबाला असा त्रास द्यायचा हे काही बरं नाही!

मुकिंदा : नका-त्ये मला सांगू नका! गोरगरीबांच्या सुखाची भाषा तुमी नका बोलू! बाकी तोंडानं गरीबाचं हित सांगायचं, आनी हातानं गरिबाची मुंडी मोडायची; ह्ये तुमालाच साधलयं!

गोविंदराव : (त्याला अडवून) मुकिंदराव, भलतं सलतं बोलू नका.

मुकिंदा : का? आता का नाकाला घान आली? गणपतराव देशमुखाच्या खुनात त्वां खोटी साक्ष देऊन, राणूजीच्या बापाला फासी दिलास; ह्ये खोटं हाय? तुमी दोघांनी, गाव धारेवर धरून महिपतीवर चापटर काडला, ह्ये येळापूर इसरलं न्हाय! ह्ये रामोशी इसरतील, पण या गावची माती त्ये इसरनार न्हाय! तुमी त्वां नि देशमुखानं गावचा गंजीखाना जाळून मला तुरुंगात घातलं! गरीब शेतकरी तुमी सांगाल तसं वागला, पण आता काळ बदललाय!

गोविंदराव : काळ बदलला म्हणजे काय झालं?

मुकिंदा : म्हंजी शेतकरी बोलतोय. सरळ सरळ बोलतोय. आनी तुमी हातानी होत न्हाय म्हणून रामोशांस्नी पुढं करून आमच्या लेकीबाळीची आब्रू छिनाया बगता! - पण याद राखा; त्ये आता जमायचं न्हाय! आब्रू लुटनाराचा पाय पायाला न्हानार न्हाय! त्येचं डोकं धडावर न्हायचं न्हाय! त्यात आमचं डोस्कं गेलं तरीबी त्येची आमाला पर्वा न्हाय!

सर्जेराव : भिडेसाहेब, आमचं आनी मुकिंदाआबाचं जे व्हायचं त्ये झालं. आता वाढवता का तुम्ही?

गोविंदराव : (माघार घेत) मी कशाला वाढवू? पण माझं म्हणणं एवढंच की हा गाव आहे. थट्टा नाही.

मुकिंदा : (शांतपणे) तुमीच गावाला थट्टा समजताय! म्हणून आज तीन पिढ्या तुमी वैराची आग पुरून ठेवलीया! - वरचेवर फुंक मारून गाव जाळाय बगताय, आनी वर म्हनताय थट्टा नव्हं! - पन मी म्हनतोय, येळापूर म्हंजी थट्टा नव्हं; आग हाय आग! -

गोविंदराव : आम्ही-आम्ही वैराची आग पुरली? असं बोलू नका!

मुकिंदा : हो तुम्ही; आनी मी बोलनार! तुमच्या आनी गोपाळरावाच्या आज्यानं गावात नाचरी बाई आनून जुन्या वाड्यात गाव जमवला! - लोकांस्नी कर्ज देऊन, त्या बाईला दौलतजादा सोडाय इरेला घातलं! तमाशाच्या फडात कोन्या कागदावर आंगुठं घेऊन निम्म्या गावाच्या हाताला कडन्या लावल्या! - नाचणाऱ्या बाईच्या त्या मिळकतीच्या तीन वाटण्या करून वाटून घेतल्या नि निम्म्या गावावर तगादा-तसदी खटला-जप्ती-हानमार याचा पाऊस पाडला! आनी त्या पावसानंच आपल्या वैराचं पीक उगवून आलं! - त्ये पीक जतन करू नका! त्येला अन्यायाचं पानी आनी कुरापतीचं खत घालू नका! - बर व्हायचं न्हाय!

गोविंदराव : काय होणार? जे व्हायचं ते होऊ दे! आम्ही आता कायद्यानंच सर्व काही करू! त्यासाठी पैसा पेरू! -

मुकिंदा : पेरा पैसा... पैसा! लुबाडलेला पैसा पेरून परत वैराचं पीक काडा! आम्ही मानसं पेरून मानसं उगवू (उपहासाने) पैसा! तुमाला वाटतं, पैशानं कायदा खरीदी करता येतो. खून गारद करता येत्यात; पन त्ये दिवस आता न्हायल न्हायती! जग, कायदे, मानसं, सारंच बदलून गेलयं! पन तुमी...

गोविंदराव : आम्ही? बोला ना... बोला!

मुकिंदा : तुम्ही चिखलात रेडा रुतावा तसं रुतलाय! बदलच होत न्हाय तुमच्यात! सारकं आगीत त्याल ओतताय. पन याद असू द्या, त्याच आगीत जळून मराल तुम्ही!

गोविंदराव : बरं-बरं. बघू कोण मरतो ते! चला, ए रामोश्यांनो, चला!

(झटक्यात बाहेर जातो. रामोशी तिथेच थांबतात)

सर्जेराव : (थोड्या वेळानं) आबा, आमी जातो!

मुकिंदा : (खिन्न होऊन) हं जावा, तुमी जावा! (रामोशी सर्व जातात. मुकिंदा खिन्नपणे विचार करतो. नंतर) गुना, दिनु कवा येनार?

गुणा : (दरवाजात येऊन) जेवून घ्यायला सांगितलंय, उशीर लागनार हाय!

मुकिंदा : असं? (रामूकडे नजर जाऊन) आनी रामू, तू का गप्प?

रामू : मी काय बोलू? मी ऐकत व्हतो!

मुकिंदा : ऐकलंस नव्हं? बाकी रामू आज नवल घडलं! ह्यो भिडे माझ्यापुढं उभा न्हात नव्हता! आज धा वरसात आजच त्यो माज्या घन्हात येऊन बोलला! त्येची ही हिंमत कशानं वाडली कायबी कळत न्हाय! आज येकादं मदं उठून बोलू लागावं, तसंच झालं बग!

रामू : आबा, एक भानगड हाय!

मुकिंदा : भानगड? कसली?

रामू : (बदललेल्या आवाजानं) आबा, गावात नरशा बंडकरी आलाय!

मुकिंदा : (डोळे विस्फारून) काय नरशा? त्यो दरोडेखोर - आनी गावात? कुठं हाय त्यो?

रामू : त्यो त्योच नरशा! गावात देशमुखाच्या वाड्यात राती व्हता!

मुकिंदा : मग त्वा सकाळच्यानं का सांगितलं न्हाईस?

रामू : मला वाटलं, त्यो पैसं घेऊन गेला असंल, पन दोपारी बगतोय तर माडीवर खुशाल कोंबड्या खात बसलाय!

मुकिंदा : रामू, चूक केलीस! बरं, आताच्या आता जा तू जा नि त्येच्यावर नजर ठेव; जा! (गुणा घरातून पाण्याचा तांब्या आणून बाहेर ठेवते ते पाहून) बाळ, आमी आता जेवनार न्हाय! (ती कारण न कळून थांबते व काहीतरी विचारणार हे पाहून) मला भूक न्हाय! तुमी घन्हात जा!

(गुणा गोंधळून घरात निघून जाते)

रामू : बरं आबा, मी जातो!

मुकिंदा : हो, हो, जा नीट!

(एवढ्यात पांडू न्हावी आणि त्याची बायको काशी यांच्या भांडणाचा गोंगाट घराबाहेर ऐकू येतो. तो तिला 'आगं, धोकटी सोड माजी' असे म्हणत असून, 'न्हाय, न्हाय सोडनार' अशी ती ओरडत आहे. दोघेही ते ऐकून आपआपल्या जागी थांबतात. ती दोघेही सोप्यात येतात.)

पांडू : आगं - आगं माजी धोकटी सोड! बायकू हाईस का खवीस?

काशी : न्हाय - न्हाय सोडणार! —

मुकिंदा : थांबा - थांबा; काय झालं?

(काशी मुकिंदाला पाहून धोकटी सोडते व पदर सावरून बाजूला सरते. गुणा बाहेर येऊन बाजूस उभी राहते. रामू पुढे होऊन)

रामू : काय वयनी, तुला ग कशाला ही धोकटी? का भाकरी भाजायचं सोडून डोस्की भादरायची हौस आली तुला?

काशी : (रागाने) हो, हो, आलीया!

रामू : नकं-नकं; रोज पाच खून करशील तू! आनी पाच मईन्यात एक मानूस उरनार न्हाय या गावात!

काशी : दाजीबा, तुमी मुकाट्यानं गप्प बसा. थट्टा करू नका; हो!

मुकिंदा : पर काय झालं कासूबाई? ये पांडू, काय रे, काय कलागत हाय ही? बोला, का भांडता?

गुणा : हं, कासू - सांग!

रामू : पांडू, बोल!

काशी-पांडू : सांगू का आबा?

मुकिंदा : एक जन सांगा; दोगांचं कसं ऐकू?

काशी : (पुढं सरसावून) मी म्हणते, ह्येनी रोज उठून त्या इनामदाराचं थोबाड गोंजारायचं नि घरात पोटाला न्हाय म्हणून म्या उपाशी बसायचं ह्येचं नाव काय?

रामू : मला वाटतं, पांडू, उद्यापासून थोबाडं गोंजारायची सोडून म्हशी भादर; म्हणजे प्वाट भरलं.

काशी : ह्ये बगा, लागला का तुमी बिबा घालाय? मी म्हनत्ये, ह्येनी म्हशी भादरू नये; पन त्या देशमुखाचं एकट्याचं थोबाड रोजरोज घोटीत बसायचं, आणि गावच्या कुळांनी आपली वाडलेली थोबाडं घेऊन दारात येयाचं आणि ह्येनी आपलं थोबाड दडवून पळायचं, ह्ये बरं हाय का?

मुकिंदा : काय पांडू, रोज येकाचीच हजामत करून कसं चालंल? गावकी हाय ही!

पांडू : आबा, कवा गा मी येकाची...

काशी : आता खोटं बोलू नका! काल त्या देशमुकाला बरं वाटत नव्हतं म्हणून त्यो जुन्या वाड्यात निजला, आनी ह्ये नव्या वाड्यात त्येची वाट बगीत थोबाड घेऊन बसले! आनी कडूसं पडतापडता हळूच आल्याती!

मुकिंदा : खरं का पांडू? (पांडू शरमतो) चुकतंय ह्ये! आरे, जसा धरनीवर डोंगर तरलाय तसंच हतं गावात दरेक मानूस येकमेकांच्या आदारावर तरतोय! तू पंढरीचा बैता हायस! तू समद्यास्नी सारका असला पाहिजेस! रोज देशमुखाच्या वाड्यात बसून गावकी बुडवशील! नीट गावकी कर! काशी, तू बी अशी करू नकं. नवऱ्याला बायकांनी नीट वागवावं!

रामू : असं अस्वलावानी नाचवू नये!

मुकिंदा : बसा! काशी, जा घऱ्हात! पांडू, काय तंबाकू बिंबाकू ओडणार?

पांडू : हो. ओडतो की! (खाली बसतो)

मुकिंदा : मग काय तंबाकू देऊ तुला! रामज्या, तू जा!

(रामू जाऊ लागतो तोच दूर आरडाओरड ऐकू येते. सर्वच जण त्या दिशेने ऐकू लागतात. दंगल झाल्याप्रमाणे गलका होतो. बायकांचा रडण्याचा आवाज येतो. 'धावा धावा' अशा आरोळ्या ऐकू येतात. मुकिंदा गंभीर होऊन मान ताठ करून त्या दिशेने पाहतो व अंदाज घेतो.) रामू, जा बग; ज्या दिवशी भिड्यानं गंजीखाना जाळला त्या दिवशी अशीच बोंब झाली व्हाती!

(इतक्यात घाबऱ्या घाबऱ्या करीम प्रवेशतो.)

करीम : आबा, आबा...

मुकिंदा : करीम, काय झालं सांग!

करीम : नरशानं दारू पिऊन, येळापूर जाळाया सुरवात केली! दिसंल त्येला मारीत...

गुणा : दिसंल त्येला मारीत? पन गावात कुनी हाय का न्हाय त्येला अडवाय?

मुकिंदा : बाळ, कोन असनार? असनारानी ह्यो भस्मासूर उटवला - आडवनारे हतं न्हायती. घात!

गुणा : मग घात झाला! आता काय व्हनार?

रामू : आता काय करूया?

करीम : महिपती, दिनकर, राणूजी कुटं हायती?

मुकिंदा : त्ये आज हतं न्हायती; म्हनूनच तर ही दंगल सुरू झाली. (तिकडे दंगलीचा आवाज चालू आहे) येळापूरच्या वैऱ्यांनी संदी सादून ह्यो घात केलाय!

(ज्या दिशेला दंगल होत आहे त्या दिशेने सर्वांचे डोळे आणि कान लागले आहेत.)
(दंगल वाढत आहे. आणि ती जवळ आल्यासारखी आवाजावरून समजते.)

गुणा : आता काय व्हनार?

मुकिंदा : पुढं काय व्हनार ह्ये आता कसं कळनार? - बाकी, चांगलं व्हनार!

पांडू : मग आबा आता...

मुकिंदा : हो, आता-आता आपून काय तरी केलंच पाइजे. आदी तू नि करीम दोगं टाळगावच्या रोखानं निगा! आनी काशे, तू-गुणा-रामू तुम्ही काशीच्या घन्हाकडं जायचं; चला बगू!

करीम : मग आमी निघतो!

मुकिंदा : हो निघा! महिपती-दिनू-राणू ह्येस्नी म्हनावं लवकर या! तुमच्या ह्या येळापूरला आग लागलीया! या म्हनावं - जा, जा, पळा! (करीम-पांडू घाईघाईने निघून जातात. नंतर काशी, गुणा, रामू यांच्याकडे वळून) तुमी बी निगा. उशीर करू नका! ती आग मुकिंदाच्या घन्हाकडं यायचा रंग दिसतोय! (दंगल वाढत आहे) आनी बाळ, (गुणास) बंदूक कुटाय?

गुणा : (दुःखित अंतःकरणाने) ती टाळगावला नेली!

मुकिंदा : ठीक, बरं झालं! तू काशीबरोबर जा!

गुणा : (गोंधळून) पन ... (झटकन घरात निघून जाते)

मुकिंदा : (आवाज उंचावून) बाळ, संकटाला मानसानं बगल दिल्यानं कमीपणा येत न्हाय! - पान्याआदी वळन बांदावं! तू जा; राजारामानं रायगड सोडला व्हता! राणीला मागं टाकून!

गुणा : (दरवाज्यात येऊन) मग तुमी का न्हाय चलत? बगल देयाची न्हवं? देऊ या.

मुकिंदा : मी न्हाय - म्या कवाच बगल दिली न्हाय. आणि समद्यानीच गड सोडून कसं चालंल? कुनीतरी लडलंच पायजे. जा काशी, रामू जावा! (सर्वजण दुःखी अंतःकरणाने जाऊ लागतात) थांबा! - काशी, मी आपली इब्रत - नव्हं, माजी मुकिंदाची दौलत मी तुज्या वट्यात घालतोय! ती नीट जप!

काशी : ही दौलत मी उरासंग लावून जपीन नि सकाळ जशीच्या तशीच आनून दिईन!

मुकिंदा : शाब्बास! जावा! (मुकिंदाखेरीज सर्व जातात. मुकिंदा गुणाने आपून ठेवलेला तांब्या बाजूला ठेवून निर्धास्तपणे निःश्वास सोडतो. दंगल, ओरड चालूच आहे. ती जवळ ऐकू येते. त्यामुळे वातावरण

अधिकाधिक गंभीर होत आहे मुकिंदा डोकीचे पागोटे काढून खुंटीला ठेवतो. थोडा वेळ विचार करून कंदिलाची वात कमी करतो. किंचित अंधार होतो. थोड्या वेळानं दारावर थाप बसल्याचा आवाज ऐकू येतो. मुकिंदा दरडावून विचारतो) कोन हाय त्ये?

नरशा : (बाहेरून) आदी दार उगड आनी बघ कोन हाय!

मुकिंदा : (आवाज चढवून) कोन हाय?

नरशा : (बाहेरून आवाज चढवीत) मी हाय नरशा!

(मुकिंदा पुढं होऊन दार उघडतो व चपळाईने मागे सरकतो आणि स्टेजच्या मध्यापर्यंत येऊन उभा राहातो. दारू पिऊन झिंगलेला नरशा व त्याचे दोन साथीदार मंदगतीने आत येतात. नरशाचा तोल जात असतो. तिरपडून स्वतःला सावरून तो बंदूक नीट धरतो)

नरशा : मी... मी... नर... शा... बंड... क... री!

मुकिंदा : (कुत्सितपणे) आलास!

नरशा : (रोखून पाहत) हो-आलो मी!

मुकिंदा : लवकर आलास! जरा थांबून आला असतात तर...

नरशा : (गुर्मीत) तर... काय झालं असतं S S! त...र...

मुकिंदा : तर आतापतूर तुजं मुंडकं धडावर राह्यलं नसतं!

नरशा : मग आता आपलं मुंडकं संभाळ नि तुजी बंदूक मला दे! - बंदूक कुटाय? -

मुकिंदा : माजी बंदूक इचारनार तू कोन? -

नरशा : मी? - मी नरशा...

मुकिंदा : खोटं हाय ह्ये! - तुज्या पोटात देशमुकाची दारू भरलीय ती मला बंदूक इचारतीया! - आनी तू नशीबवान हाईस! - तुज्या नसिबानं आज येळापुरात कोन न्हाय! न्हायतर मारेकच्या, तुला बंदुकीऐवजी बंदुकीची गोळीच मिळाली असती! -

नरशा : (दोन पावले पुढे होत) खरं हाय! - मग आता आपली बंदूक काड, न्हायतर माज्या बंदुकीची घे!
... (ओरडून) चल आटप! -

मुकिंदा : (ओरडून) पुढं येऊ नकं, तिथंच थांब! - (नरशा गोंधळून थांबतो - पण पुन्हा हळूहळू पाऊल पुढे टाकीत)

नरशा : न्हाय मी थांबनार! -

मुकिंदा : थांब न्हायतर...! -

नरशा : (तिरपडून) न्हायतर काय? (मुकिंदा झटकून खुंटीची कुऱ्हाड काढून पवित्र्यात उभा राहतो. त्याचा तो उग्र चेहरा पाहून नरशा चपापून मागं सरतो.)

मुकिंदा : मी थांबवीन तुला! (म्हणून कुऱ्हाड उगास्वून उभा राहतो. नरशा विचलित होऊन इकडेतिकडे पाहतो)

नरशा : (भेदस्वून) ये - तू थांब न्हायतर...

मुकिंदा : न्हायतर काय?

नरशा : मी तुला गोळी घालीन!

मुकिंदा : (शांतपणे) तू घाल गोळी! तू माज्या घऱ्हात आलास त्हे गोळी घातल्यासारकंच हाय! पन तू वाघाच्या घळीत आलास! (आवाज चढवून) घाल गोळी आनी जाऊन सांग त्या गोपाळ्याला, - म्हणावं गोळीची फेड कराय दिनु, रानू, महिपती आता येतील! त्हे तुला जल्मात नीज लागू देनार न्हायती. आनी तू... तू(जोराने कुऱ्हाड वर उगारतो तोच नरशा मागे सस्वून गोळी झाडतो. कुऱ्हाड वरच राहते. मुकिंदा छाती एका हाताने गच्च धरतो. त्याचा तोल जातो. पण स्वतःला कुऱ्हाडीवर सावस्वून ताठ उभाच राहतो.) जा आता! जा... नि मरायची तयारी कर.

(नरशा कावराबावरा होऊन पाहतो.)

१ ला साथीदार : (भेदस्वून) ये नरसू, आरं खून...

२ रा साथीदार : (भीतीने) पळूया आता.

मुकिंदा : कुठं पळणार? आता तुम्ही पळून आपला जीव कसा वाचवनार? न्हाय... न्हाय... तुमा मारेकऱ्यांस्नी दडाय जागा मिळणार न्हाय! पन आता तुमी पळा... पळा... (खिन्न होऊन) पळा जा! (त्याच्याकडे पाहत मोठ्यानं) जा... पळा...!

(नरशा व त्याचे साथीदार लगबगीने पळून जातात. मुकिंदा हळूहळू कंदिलाकडे जातो. कंदिलाची वात वर करतो तांब्यातील पाणी घटाघटा पितो व घोंगड्याकडे जाऊ लागतो. पण त्याला चालवत नाही.)

तो अडखळतो. आधाराची कुऱ्हाड गळून पडते. नंतर तो हळूच खाली कोसळतो. मग पाणी पिण्यासाठी सरपटत तांब्याकडे जातो. तांब्या हातातून पडतो नि तो मरतो. पडदा पडतो.)

अंक तिसरा

(पहिल्या अंकातील देशमुखांचा दिवाणखाना. सर्व काही पहिल्याप्रमाणेच मांडलेले आहे. यावेळी मुनीमजी आपल्या जागेवर बसून गंभीरपणे आपल्या कामात गढून गेले आहेत. थोड्या वेळाने करीम प्रवेशतो व चिलीम काढून तंबाकू भरतो.)

करीम : मुनीमजी, माजं काम झालं! जुन्या वाड्यात झाडू मारून घोड्याला खरारा करून आलो!

मुनीमजी : वा छान! पण रामभाऊ कुठं आहेत?

करीम : (चिलमीला काडी लावीत) त्यो व्हय?

मुनीमजी : (फुंकर घालून काडी विझवून) नको, आधी उत्तर दे आणि मग ओढ! तंबाकूचं नाव सांगून गांजा ओढतोस आणि म्हशीला शिंगरू झालं म्हणून खुशाल सांगतोस! राम्या कुठं आहे?

करीम : राम्या गेलाय म्हशी चाराय! बाकी मुनीमजी, कोंबड्या धरण्यापरास म्हशी चारनं बरं! - हो, पण आमच्या नसिबानं फौजदार सायेब हातं आलंत म्हणून त्यो नरशा आमच्या मानंवरनं गेला, आनी त्या गरीब कोंबड्याची मान मोकळी झाली. आनी मी खरं सांगू?

मुनीमजी : म्हणजे आतापर्यंत जे बोललास ते म्हशीला शिंगरूच ना?

करीम : छे: छे: वं! माजं म्हणनं असं की त्यो नरशा लवकर गेला म्हणून बरं झालं! न्हायतर येळापुरात कोंबडं बियाला उरलं नसतं! त्येनं मायंदळ कोंबडं खाल्लं!

मुनीमजी : अरे पण आता सर्व अंडीपिल्ली बाहेर पडण्याची वेळ आली आहे ना? (देशमुख दारात येऊन खिन्न होऊन दातानं नखं कुरतडीत ऐकत उभा राहतो. दोघांचेही तिकडे लक्ष नाही.) त्याने गावात कोंबडी खारून मुकिंदाचा खून केला! आणि म्हणतात देशमुखांनी मारेकरी घालून खून करवला! -

गोपाळराव : (पुढं होऊन ओरडून) खोटं आहे! मुकिंदा आपल्या मरणाने मेला; कोण म्हणतो मी मारेकरी घातले? मारेकरी घालायला मी काय दुबळा आहे?

मुनीमजी : धनी, (घाबरून) गाव म्हणतो; मी... नाही!

गोपाळराव : गाव म्हणतो? आग लावा या गावाला! लबाड आहे हा गाव! नरशानं केलेल्या खुनाचा संबंध माझ्या अंगाशी लावू पाहणारे लोक माझे वैरी आहेत! ते माझ्यावर तोहमत घेत आहेत! माझ्यावर सूड घेऊ पाहत आहेत.

मुनीमजी : (त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहून अडखळतो) ते... ते खरं आहे!

गोपाळराव : खोटं आहे! जगात काहीच खरं नाही. फक्त मी सांगतो ते खरं आहे! मुकिंदा आपल्या मरणाने मेला हे खरं आहे!

मुनीमजी : (सावरून) खरं आहे ते!

गोपाळराव : नाही - माझंच खरं आहे! आणि हे पाहा, जर कोणी म्हणेल की मीच त्या मुकिंदाचा खून केला तर त्याचाही खून होईल!

मुनीमजी : (गंभीर आहे) ख... रं... आ... हे...

गोपाळराव : (करिमला) तो राम्या कुठं आहे?

करीम : म्हसरं पाण्यावर घेऊन...

गोपाळराव : अरे, दिवस पार मावळून गेला आणि आता गुरांना पाणी? नाही. असं हे चालणार नाही! वेळच्या वेळी सर्व कामे झाली पाहिजेत! आलं लक्षात?

करीम : हो, हो!

गोपाळराव : काय मुनीमजी, गावानं मला वाळीत टाकलं आहे?

मुनीमजी : हो, हो!

रामू : (गडबडीने येतो) मुनीमजी...

गोपाळराव : (मध्येच) ए, म्हशी पाणी प्याल्या?

रामू : हो, हो, हो!

गोपाळराव : आणि जुन्या वाड्यातल्या तुळशीला पाणी कोण घालणार?

रामू : माझी पाळी कालची व्हाती! आज करीमची पाळी हाय हो!

गोपाळराव : करीम तुळशीला पाणी घातलं? (इतक्यात फौजदारसाहेब प्रवेशतात. त्यांच्या अंगावर सरकारी पोषाख असून ते वयाने चाळीस वर्षांचे असावेत. त्यांचे शरीर धिप्पाड असून कमरेला रिव्हॉल्वर लटकत आहे. गोपाळरावांचा प्रश्न त्यांनी ऐकलेला असतो.)

फौजदार: (करीमकडे पाहत) ए, तू करीम म्हणजे मुसलमान ना?

करीम : हो, हो! मी खाटीक - आपला खाटीक!

फौजदार : आलं लक्षात; म्हणजे बकऱ्याची मुंडकी छाटणारा! पण कायरे, तू तुळशीला पाणी घालणार म्हणजे काय?

करीम : (गोंधळून) हो, हो. इचारा मुनीमजीला. हो! हो.

मुनीमजी : खरचं... हो, हो!

गोपाळराव : त्याचं असं आहे... हो, हो—

रामू : म्हंजी, हो, हो!

फौजदार : आरे हे काय... काय आँ... हो, हो, हो?

सर्वजण : हो, हो - हो!

फौजदार : आहो हो हो! नीट बोला ना!

गोपाळराव : (सारवासारव करीत) हो, म्हणजे असं की आमची एक लंगडी म्हैस आहे, तिला करीम पाणी घालतो!... म्हणजे बसल्या जागेवर आणून घालतो! आलं लक्षात?

फौजदार : हो, हो!

मुनीमजी : हो, हो!

रामू : हो, हो!

करीम : हो, हो!

गोपाळराव : उभे का? बसा ना! पाहिलात आमचा हा गाव! कसा काय आहे? बाकी हे पाहा फौजदारसाहेब, आपण आलात म्हणून जीवित आणि वित्त यांचं रक्षण झालं!

फौजदार : (बसतो) खरं आहे! गाव तसा बरा आहे! पण इथला हा शेतकरी बिलंदर दिसतो! आता भिड्यांच्या वाड्याकडून येत असता काही लोक मी पाहिले. रगदार लोक आहेत इथं!

गोपाळराव : लोक? रावसाहेब हे लोक नाहीत; हे सैतान आहेत! त्यांनी तीन पिढ्या माझ्या घराण्याशी वैर बांधून ठेवलं आहे! हे सर्व मला पाण्यात पाहत आहेत! बरं, पण तुमच्या जेवणाचं काय?

फौजदार : जेवलो मी. परंतु आता भिडे मला सोडत नव्हते! ते म्हणतात, की मी स्वतः त्यांच्या वाड्यात राहावं!

गोपाळराव : छे: छे: नाही-नाही. तुम्ही इथं - इथं माझ्या वाड्यात राहायचं; कारण माझ्या जीवितालाच मोठा धोका आहे - म्हणून तुम्ही आला आहात. मुनिमजी, चहा करा ना! आणि करीम-रामू जेवण करून या! जा, लवकर या!-(दोघेही जातात. मुनीमजी आत जातो) रावसाहेब, या गावचे लोक अडाणी आहेत! त्यांना काहीच कळत नाही! समजावून सांगितलंत तर ते केव्हाही ऐकणार नाहीत! लकडीवाचून मकडी वळणार नाही पाहा!

फौजदार : परंतु देशमुख, असं पाहा, या गावाचं आणि तुमचं वैर निर्माण व्हायचं कारण तरी काय? माझ्या काही लक्षातच येत नाही!

गोपाळराव : रावसाहेब, कारण काय असणार? अहो, हे मूर्ख लोक! आणि आपण जाणताच की शहाण्याचा चाकर व्हावं, परंतु मूर्खाचा धनी होऊ नये! आम्ही त्यांचे धनी झालो आणि मूर्खपणा केला त्यात! या मूर्खांचा गैरसमज झाल की, ही आमची सरदेशमुखी आम्ही या गावच्या लोकांना लुटूनच वाढवली! परंतु साहेब, तसं मुळीच नाही हो! ही आमची देशमुखी आम्ही जबरीनं मिळविलीच नाही! मी खरं खरं सांगतो! तुम्ही ऐकाच! सांगू?

फौजदार : (ऐसपैस बसत) हो. सांगा ना!

गोपाळराव : (पुढं सरसावून) रावसाहेब, फार पूर्वी - म्हणजे तीनशे वर्षांपूर्वी आमच्या वंशातील प्रथमपुरुष हा एक संन्याशी होता! तो जन्माला कंटाळून या समोरच्या डोंगरात बसला होता! म्हणजे तप करून देवप्राप्तीसाठीच तो बसला होता! आणि त्याचवेळी मोंगलांचा सेनापती तो झुल्फीकारखान राजाराम महाराजांचा पिच्छा करीत धावत होता! त्याने या संन्याशाला पाहिले व ठार मारण्याची धमकी देऊन राजाराम महाराजांचा पत्ता विचारला! मग काय करणार? त्या साधूने राजारामाची छावणीच मोंगलांना दाखविली! आणि ह्या कामगिरीबद्दल खूष होऊन, त्या मोंगलानं त्या संन्याशास बहात्तर खेड्यांची जहागिरी बहाल केली! हा आमच्या या वैभवाचा इतिहास! मग तुम्हीच सांगा, आम्ही या मूर्खांना लुटलं ते कसं?

फौजदार : पण मी म्हणतो, हे शेतकरी असे शिरजोर झाले कसे?

गोपाळराव : तोच तर प्रश्न आहे! अहो साहेब, हे लोक कालपरवापर्यंत फार गरीब होते. हूं की चूं करीत नसत! अगदी या ठिकाणी (समोर बोट रोखून) इथं हे आमच्या वडिलांपुढं एका एका पायावर, दिवस दिवसभर, भर उन्हात पावसात उभे राहात! वर मान करीत नसत! अगदी खुशाल डोकीवर दगडसुद्धा घेऊन हो! पण आता हेच लोक, माझ्या डोकीत दगड घालू पाहात आहेत. मलाही मोठं आश्चर्य वाटतं की, या मढ्यांना प्राण कसा आला?

फौजदार : काळच उलटा आला आहे! जाऊ द्या. आता घाबरू नका!

गोपाळराव : (आनंदून) आता मुळीच डगमगणार नाही मी! कारण आता आपण प्रत्यक्ष इथे आहात! पण रावसाहेब, मुकिंदाच्या खुनाचा काही धागादोरा?

फौजदार : धागा नाही आणि दोरा नाही! जोपर्यंत तो नरशा हाती लागत नाही, तोपर्यंत काही नाही. पाहू या पुढं!

गोपाळराव : पण रावसाहेब, अशा ढिलाईनं या खुनाचा धागा नि दोरा आपण कसे काढू शकणार?

फौजदार : (रोखून पाहात) देशमुख, आपण निर्धास्त असा. मी आज वीस वर्षे हे फौजदारीचं खोगीर वागवीत आहे. मी कैक खुनी खटल्यांची उलटापालट केलेली आहे. आणि खुनाला वाचा फुटते, हा माझा अनुभव आहे...

गोपाळराव : (घाबरून) म्हणजे - मुकिंदाच्या खुनाला वाचा फुटणार?

फौजदार : अगदी शंभर टक्के. पाहा तर खरं माझी करामत. मी इथं बसून या तुमच्या वाड्यात त्या खुनाचा खुनी पकडून दाखवतो. सर्व धागेदोरे काढतो बाहेर.

गोपाळराव : म्हणजे, म्हणजे, या आमच्या वाड्यात?

फौजदार : हो हो - या वाड्यात - इथं.

गोपाळराव : (उगीचच चिडून) म्हणजे रावसाहेब, तो खून आम्ही केला आहे असं आपलं म्हणणं आहे की काय? मग स्पष्ट बोला ना.

फौजदार : हे काय देशमुख? मी तसं कसं बरं म्हणेन? माझं म्हणणं एवढंच की मी इथं राहूनच त्या खुनाचे सर्व धागेदोरे जुळवणार आहे आणि खरं सांगू, तो नरशा हाती लागला की काम संपलं.

गोपाळराव : हो, हो खरंच, तो नरशा महापुंड झाला आहे! अरे पण चहाचं काय? (स्वयंपाकघरात पाहत) मुनीमजी, अहो चहाचं काय?

मुनीमजी : (डोळे चोळत फुंकणी घेऊन बाहेर येतो.) धनी, (फुंकणी दाखवीत) चूल फुंकीत आहे, पाणी कढत आहे - भुकी घातली आहे - आता चहा तयार व्हायची वेळ आली आहे!

फौजदार : (आश्चर्याने) म्हणजे चाकर-नोकर कोणीही नाही? हे काय?

गोपाळराव : (खिन्न होऊन निःश्वास टाकीत) रावसाहेब, सर्व हरामखोर नोकर मला सोडून गेले आहेत! त्या स्वयंपाक करणाऱ्या बाईला अवदसा आठवली आणि ती एकदम पंढरीला गेली! मळेकऱ्यांनी मळे सोडले, गुराख्यांनी गुरे टाकली, परीट इकडे दिसत नाही! न्हावी आज पंधरा दिवस झाले - थोबाड

दाखवीना! त्यामुळे आमचे हे थोबाड केसांच्या कुरणात गडप व्हायची वेळ आली आहे! परंतु आता आपण आला आहात, तेव्हा...

फौजदार : (गंभीरपणे) म्हणजे मी तुमची दाढी करावी म्हणता की काय?

गोपाळराव : (दाढी चोळीत) छे: छे: तसं कसं बरं मी म्हणेन? (मुनीमजी चहा घेऊन येतो. चहा घेऊन फौजदार विचार करू लागतात.) साहेब, कसला विचार करता?

फौजदार : काही नाही! तुमच्या दाढीचा!

गोपाळराव : म्हणजे करता वाटतं प्रयत्न?

फौजदार : (भडकून) हे पाहा, मी नाव्ही नाही - फौजदार आहे हे विसरू नका!

गोपाळराव : (घाबरून) नाही नाही; मी कसा विसरू? पण—

फौजदार : गप्प बसा! - मी विचार करत होतो तो तुमची दाढी कशी खरडावी याचा नव्हे, तर कशी खरडली जाईल याचा!

गोपाळराव : हो, हो तेच! सांगा, कशी बरं खरडली जाईल?

फौजदार : मग ऐका; गावच्या न्हाव्याला चार आणे जादा द्या आणि टाका भादरून ती! मी आता भिड्यांच्या वाड्याकडे जाऊन येतो!

गोपाळराव : ठीक-ठीक, लवकर या! मी पाहतो न्हावी काय म्हणतो! (दाढी चोळीत) फार त्रास होत आहे! (फौजदार जातात. करीम व रामू येतात.) रामू-करीम-मुनीमजी इकडे या! - (तिघेही जवळ येतात) हे पाहा, ही-ही माझी दाढी आताच्या आत साफ झालीच पाहिजे! (सर्व घाबरतात) हो, झालीच पाहिजे!

मुनीमजी : धनी, परवा भिडे म्हणत होते की तुझ्या हातून एका मोठ्या माणसाचा खून होणार!

करीम : आनी सरकार, मी तर खाटीक हाय! माज्या या हाताना बकरी कापायची सवय हाय; तवा —

रामू : माजं तर वस्तरा बगताना डोळं झाकत्यात!

गोपाळराव : (ओरडून) ऐका! मूर्ख! अरे तुम्हीच माझी दाढी करावी असं मी म्हणत नाही! - माझं म्हणणं असं की, त्या पांढ्या न्हाव्याला चुचकारून आणा! एका दाढीचे हवे तर दहा रुपये घे म्हणावं! आणि तेही आता; कारण तो दिवसाचा येणार नाही!

मुनीमजी : हो, ही युक्ति बरी आहे!

करीम : हो, रामज्या जा; पांङ्याला गाठ! —

गोपाळराव : हो, जा रामू, पांङ्याला आण! - आणि करीम, तूही जा त्याच्याबरोबर! पैशापुढं दगड बोलतो. जा! (दोघेही जातात) मुनीमजी, हे पाहा - मघा तो नरशाचा माणूस आला होता! त्याला मी सांगितलं आहे की, मुनीमजी गेला आहे कऱ्हाडला पैसे आणालया, येताच पाठवतो. अहो, त्या नरशानं एक हजाराचा तगादा लावला आहे. तेव्हा तुम्ही आतच थांबा - जा!

(मुनीमजी आत जातो. गोपाळराव विचारमग्न आहेत. नरशाचा साथीदार आत येतो. त्याला पाहून गोपाळराव चरकतो.)

साथीदार : मला नरसूनं पाटवलंय!

गोपाळराव : हो, काय म्हणतोय नरसू?

साथीदार : पैशाचं काय झालं? आनी भाकरी न्हाय?

गोपाळराव : तू जा! आता मी करतो व्यवस्था! आणि हे पाहा, इथं तो फौजदार आहे! तेव्हा कोणी वरचेवर येण्याचं टाळा! पैसे येताच रवाना करतो! भाकरीचं मात्र जमणार नाही! जा-जा आता फौजदार येतील!

(साथीदार जलदीने निघून जातो. मुनीमजी हळूच बाहेर येतात. गोपाळराव निःश्वास सोडतो.)

मुनीमजी : गेली वाटतं पीडा?

गोपाळराव : हो गेली! पण पीडांनी पाठच घेतली आहे! आता माझं काय होणार कोण जाणे!

(इतक्यात हातात कंदील घेऊन गोविंदराव प्रवेशतो)

गोविंदराव : काहीही होणार नाही! तुमच्या केसालाही धक्का लागणार नाही!

गोपाळ : या, या! पण म्हणजे माझी ही दाढी कैक मैल वाढणार म्हणता की काय?

गोविंदराव : (बसत) माझं म्हणणं आता कसलीही पीडा येणार नाही, असं माझं हे पंचागं बोलत आहे! (खिशातून पंचांग काढतो) हे पंचांग म्हणतं की, तुमचा शनी आणि मंगळ यांचे युद्ध आता संपणार आहे! फक्त आजची रात्र...

गोपाळराव : (आनंदून) म्हणजे उद्यापासून सर्व काही सुरळीत होणार?

गोविंदराव : अगदी शंभर टक्के! अहो सरकार, जर हे पंचांग खोटं ठरलं तर मी हे इथंच असं जाळीन!

गोपाळराव : मग आनंद आहे! गोविंदराव, तुम्ही देव बोलत आहात! छान! (आठवण करून) पण तुमची ती वाचा बसली होती ती - म्हणजे माझ्या स्वप्नात! त्याचा काही उलगाडा झाला का?

गोविंदराव : (घाबरून) हो, हो, झाला ना! हो, पण धनी, आता सर्व काही ठीकच व्हायचं आहे! (इतक्यात करीम-रामू-पांडू न्हावी येतात. त्यांस पाहून गोपाळराव हर्षभरित होऊन)

गोपाळराव : (चेकाळून) गोविंदराव, गोविंदराव, खरं; अगदी खरं! हा पाहा पांडू न्हावी आला. पंधरा दिवस याचा पत्ताच नव्हता! आणि हा नसल्यामुळे माझा अवतार बदलला होता! माणसातून पार उठलो होतो! रामू, पाणी आण! गोविंदराव, बसा; मी दाढी करून घेतो!

(पांडू धोकटीतील सामान काढतो व वस्तरा लावतो. रामू पाणी घेऊन येतो. गोपाळराव पांडूपुढे बसून दाढी खाजवतो. पांडू दाढीला साबण लावतो. सर्वत्र गंभीरता निर्माण होते. सर्वजण पाहात उभे राहातात. पांडू वस्तरा चालवून एका बाजूची दाढी करतो, तोच शिट्या वाजू लागतात. विचित्र आवाज निघतात. पांडू घाबरतो!)

गोपाळराव : (घाई करत) हं. नको ऐकू! आता थोडं आहे!

पांडू : (कानोसा घेत - काम करीत) ह्ये काय हाय?

गोपाळराव : ती भुतावळ उठली आहे देशमुखाला गिळायला! तू आपलं काम कर! (पुन्हा जोराने ओरड होते. पांडू घाबरून एकाएकी उठून उभा राहतो. त्याला देशमुख पुन्हा खाली बसवितात) ए, अर्धी राहिली दाढी! चल आटप लवकर!

मुनीमजी : (घाबरून) कोण लोक आहेत? पाहा ना गोविंदराव!

गोपाळराव : (गंभीरपणे) खरोखरच ही भुतं आहेत!

पांडू : (एकदम उठून धोकटीत सामान भरीत) नकं, मी जातो! मला भीती वाटती! खरंच रं बाबा!

गोपाळराव : (गयावया करीत) नको, नको, असा केसानं गळा कापू नकोस! आता थोडी राहिली आहे, एवढी कर; बैस! - बैस!

पांडू : न्हाय बाबा, ह्ये लोग कोन हायती? मला भ्या वाटतंय?

गोपाळराव : नको रे नको! आरे कर! अर्धी...

गोविंदराव : अरे ए, अर्धी सोडू नये दाढी!

मुनीमजी : हो! कर, कर, ते पाप आहे!

(विचित्र आवाज वाढतात. पांडू धोकटी घेऊन पळून जातो. गोपाळराव त्याच्या पाठी धावतात. रामू, करीमही त्याला अडविण्यास पाठोपाठ निघून जातात. गोपाळराव खिन्न होऊन परततात.)

गोपाळराव : (स्वतःशीच) अरे, अरे किती वाईट हे! माझे -या येळापूरच्या इनामदाराचे पाट निघाले! गोविंदराव, गोविंदराव, ही विटंबना पाहा ना गोपाळरावाची! नानासाहेबांच्या नातवाचे पाट निघाले! हायरे दुर्दैवा!

गोविंदराव : धनी, धनी, एवढीच रात्र शांत राहा!

गोपाळराव : एवढीच रात्र? ते फौजदार साहेब का नाही आले? केव्हा येणार ते?

गोविंदराव : आता येतील, मी जाऊन त्यांना पाठवतो! जाऊ मी? जातो आता, रात्र फार झाली!

गोपाळराव: जा, पण रावसाहेबांना म्हणावं लवकर या! पाहा म्हणावं हा देशमुख! (गोविंदराव जातात.) नाही - आता मी या येळापूरात राहाणार नाही! मी इथं तोंड दाखवणार नाही! मला हे गावच नको! मी कऱ्हाडला राहीन!

मुनीमजी : सरकार, असा धीर सोडून कसं चालेल? हेही दिवस जातील!

गोपाळराव : धीर? आता धीर मी कसा धरू? काय आहे माझ्यापाशी धीर धरण्यासाठी?

मुनीमजी : सर्व काही आहे! - आपण देशमुख आहात!

गोपाळराव : देशमुख? कसला देशमुख? माझ्या त्या देशमुखीचे कोळसे झाले!

मुनीमजी : खरं आहे! - पण कोळसेच फुलून त्यांचे निखारे होतात!

गोपाळराव : कोळशाचे निखारे होतात; परंतु राखेचे निखारे कधीच होत नाहीत! राख कधीच पेटत नाही! (फौजदार प्रवेशतात. त्यांच्यासमोर जात) रावसाहेब पाहा, हे काय झालं पाहा!

फौजदार : फार फार वाईट झालं - जणू या जगानं बऱ्याचं वाईट आणि वाईटाचं बरं करण्याचा विडाच उचलला आहे! असं होईल याची मला कल्पनाच नव्हती!

गोपाळराव : परंतु कल्पनेच्या पलीकडे असलेल्या घटना घडतात. साहेब, माझी या देशमुखाची-गणपतरावांच्या अवलादीची अशी ही विटंबना झाली!

फौजदार : हो, पण आता वाईट वाटून काहीही उपयोग नाही! आजची रात्र स्वस्थ बसा, पाहू या काय आहे ते!

गोपाळराव : उद्या? नाही! ते आता शक्य नाही! आता मला स्वस्थ बसताच येणार नाही! मला आता या गावातच राहायचं नाही. मला घेऊन लवकर, लवकर कऱ्हाडला चला!

फौजदार : शांत व्हा! आताशी मध्यान्ह रात्र झाली आहे! उजाडू द्या, मग पाहू पुढं!

गोपाळराव : नाही, नाही, मी सूर्योदयाची वाट पाहत बसणार नाही! मला घेऊन लवकर चला!

फौजदार : (शांतपणे) देशमुख, मला हे गाव आताच सोडता येत नाही! मला त्या नरशाचा-मुकिंदाच्या खुन्याचा तपास करायचा आहे!

गोपाळराव : मग तुम्ही राहा! फक्त काही शिपाई माझ्याबरोबर द्या! हो, करा एवढं!

फौजदार : नाही, तेही मला करता येत नाही! अशा अपरात्री मी आपली माणसे कुठेही पाठवणार नाही! नरशानं वाटा रोखल्या आहेत! तुम्ही सकाळपर्यंत गप्प बसा! माझं ऐका!

गोपाळराव : कसा बसू गप्प? मला गप्प बसवत नाही हो! (करीम येतो) काय करीम, काय खबर?

करीम : सरकार, पांढ्या सापडला न्हाय!

गोपाळराव : बरं, राम्या कुठं आहे?

करीम : अंदारात त्येची माजी चुकामूक झाली!

गोपाळराव : ठीक! तू आणि मुनीमजी, तुम्ही दोघे आत्ताच्या आत्ता जुन्या वाड्यात जाऊन माझं सर्व सामान बांधा. महत्त्वाचं सर्व काही घ्या! सकाळी लवकर दोन गाड्या पाहा! - उद्याच आम्ही हे येळापूर सोडणार; जा पळा! - काय रावसाहेब, खरं ना?-

फौजदार : हो, खरं आहे! करा सर्व तयारी; जा! (मुनीमजी व करीम जातात) देशमुख, माणसानं संकटाला बगल द्यावी हेच शाहणपणाचं ठरतं!

गोपाळराव : (खिन्न होऊन) नाही साहेब, आम्ही कधीच असा पळ काढला नाही! (मंदगतीने जाऊन आपल्या जाग्यावर बसत) आम्ही नेहमी संकटावर चढाईच केली! पण आता...

फौजदार : हो, तोच प्रश्न आहे! तुम्ही एवढे मोठे इनामदार असून, आता तुम्हांला हा गाव सोडून पळ काढायचा प्रश्नच का निर्माण झाला?

गोपाळराव : हा प्रश्न निर्माण होण्याचं कारण आमचा जुना दरारा मागे गेला! — आम्हाला इथं अधिक शत्रू निर्माण झाले; म्हणून तर हा प्रश्न निर्माण झाला! —

(फौजदार कमरेचा पट्टा काढून गळ्यात अडकवितो व कोचावर ऐसपघळ बसून सिगरेट व काड्याची पेटी काढतो. सिगरेट तोंडात धरून काडी ओढून शिलगावतो व त्या जळत्या काडीकडे पहात —)

फौजदार : इनामदार, तुम्ही म्हणता शत्रू निर्माण झाले!

गोपाळराव : मग त्यात काहीच खोटं नाही!

फौजदार : (काडी फुंक घालून विझवीत —) हे पाहा, मी काडी ओढली तेव्हाच जाळ झाला! म्हणून म्हणतो, तुम्ही शत्रू निर्माण केले की आपोआप झाले?

गोपाळराव : ते मी कसं सांगू? बाकी एक गोष्ट खरी की, जे आमची थुंकी झेलत होते तेच आमच्या तोंडावर थुंकू लागले! म्हणजे जे कमजोर होते ते शिरजोर झाले...

फौजदार : आता आलं लक्षात! म्हणजे जे शिरजोर झाले त्यांना चिरडण्यासाठी तुम्ही अति शिरजोर झाला आणि त्यातून हा जाळ झाला? होय ना?

गोपाळराव : त्याला आपण काहीही म्हणा! आमचं जहाज दर्यात फुटलं एवढं मात्र खरं! रावसाहेब, आपण केव्हा निघणार या गावातून?

फौजदार : मी? त्या नरशाचा बंदोबस्त करून!

गोपाळराव : होय, तो नरशा एक आहे. (उठून) रावसाहेब, तोही माझा शत्रू आहे!

फौजदार : (हाताने खाली बसण्यास सांगून) असू द्या!

(रामू धावत येतो)

रामू : धनी, गावच्या लोकांनी नरशाला येडा दिला!

गोपाळराव : (आश्चर्याने) नरशाला वेढला? कोण कोण आहेत त्यात?

रामू : महिपती, राणूजी, दिनकर ह्येनी त्याला येडला!

फौजदार : म्हणजे नरशा सापडणार?

गोपाळराव : आणि आता काय होणार? (इतक्यात दुरून गोळीबार ऐकू येतो. सर्व दचकतात. दुसरा बार होतो. सर्वजण आवाजाच्या दिशेनं भेदरून पाहातात. फौजदार सावध होऊन कमरेला पट्टा नीट बसवितात.) रामू, आता तूही जा आणि त्या जुन्या वाड्यातील सामानाची आवराआवर कर! पळ, आता काहीतरी भयंकर होणार!

(रामू निघून जातो. गोळीबार चालू असतो. फौजदार सावकाश इकडे तिकडे फेऱ्या मारीत आहेत. गोपाळराव कोचावर बसून सचिंत होऊन शून्यपणे पाहात आहेत. इतक्यात एक मोठा बार होतो.)

फौजदार : (चमकून) देशमुख, ऐकलंत? हा जो आता बार झाला ही रायफल श्री नॉट श्रीची असली पाहिजे! पाहा, रात्र कशी थरारली!

गोपाळराव : (उठून खिन्नपणे) रावसाहेब, खरंच भयंकर प्रकार आहे! ही असली रात्रही थरारली! परंतु मला वाटतं ही आजची रात्रही भयंकर आहे! साहेब, या येळापुऱावर कैक रात्री येऊन गेल्या! पण अलीकडच्या ह्या तीन रात्री, अगदीच भयंकर ठरल्या आहेत! –

फौजदार : (कोचावर बसत) कोणत्या त्या?

गोपाळराव : (पुढं जाऊन) एक रात्र - ज्या दिवशी तो नरशा येळापुऱात आला ती! दुसरी, मुकिंदाचा खून झाला ती आणि तिसरी ही आजची! मला वाटतं, आज प्रलयच होणार!

(लागोपाठ काही बार होतात. गोपाळराव घाबरतो. पुन्हा स्वतःस सावरून फेऱ्या घालू लागतो.)

फौजदार : खरंच, प्रलय व्हायची वेळ आल्याचा भास होत आहे!

(पुन्हा गोळीबार होतो)

गोपाळराव : (थांबून) मला वाटतं, ही रात्र अशीच राहाणार. अगदी युगानुयुगं राहाणार आणि ही चाललेली कत्तलही चालूच राहाणार! सूर्योदय हा होणारच नाही!

फौजदार : देशमुख, सूर्योदय हा होणारच! पण एकदा वणवा पेटला की पालापाचोळा जाळून मग शांत होतो; तसा हा अंधारही शांत होणार!

गोपाळराव : पण केव्हा? मला लवकर हवा आहे तो सूर्योदय!

फौजदार : शक्य नाही! आपण देशमुख असलात म्हणून सूर्य काही तुमचं कूळ नाही! तो त्याच्या नियमाला सोडून कधीच लवकर येणार नाही! आता तुम्ही निजा. मी उठवीन तुम्हाला! मग... (गोळीबार चालूच असतो)

गोपाळराव : (निराश होऊन) नाही, आता मला नीज येणचं शक्य नाही! या परिस्थितीत तर मुळीच शक्य नाही! हा गाव आणि तो नरशा हे दोन्हीही माझे शत्रू आहेत! ते आता लढत आहेत! या परिस्थितीत मी कसा झोपू? आणि साहेब, जेव्हा परिस्थिती आटोक्याबाहेर जाते तेव्हा ती ज्वालामुखीप्रमाणे जाणवते! नीजच येत नाही मग.

फौजदार : खरं आहे! पण परिस्थितीवर मात ही माणसानं केलीच पाहिजे!

गोपाळराव : नाही, त्यासाठी अमाप माणसांचं पाठबळ लागतं! एकट्याचं ते काम नाही! मी आता एकटा आहे! मी परिस्थितीपुढे पळच काढला पाहिजे! आता मात करायची बात फोल आहे!

फौजदार : मी म्हणतो, तुम्ही एवढं भिण्याचं कारणच काय? तुम्ही देशमुख आहात! तुम्ही कुठंही आनंदात राहू शकता! (कानोसा घेऊन) पाहा, गोळीबारही बंद झाला!

गोपाळराव : हो, बंद झाला खरा! लागला असेल निकाल एकाद्याचा! पण कोण मेला असेल बरं?

फौजदार : कोणी का मरेना, आता तुम्ही मात्र निर्धास्त असा! भिऊ नका!

गोपाळराव : नाही. मला नाही वाटतं तसं! मला वाटतं, माझे पायच जगापासून उखडले गेले आहेत!

(इतक्यात नरशा येऊन दारात उभा राहतो. फौजदार झटकन मुनीमजीच्या बैठकीचा आडोसा घेतात. नरशाचे सर्वांग रक्ताने माखले आहे. त्याच्या डोकीचे पागोटे विस्कटलेले आहे. त्याचा एक पाय गुडघ्यामध्ये मोडला आहे. त्यामुळे त्याला नीट उभेही राहता येत नाही, म्हणून त्याने बंदुकीचा आधार घेतला आहे. त्याला पाहून गोपाळराव गोंधळून इकडे तिकडे पाहतात. पण त्यांना पळताही येत नाही. एकाद्या कोंडलेल्या श्वापदासारखी त्यांची स्थिती होते.)

नरशा : (कठोरपणे पहात) देशमुख!

गोपाळराव : (गर्कन फिरून) कोण नरसू - ये! आणि इकडे कुठं तू? अशा स्थितीत?

नरशा : हाकडं खाटकाच्या दारात!

गोपाळराव : पण हे काय? तुझ्या पायाला काय झालं?

नरशा : (ओरडून) तुजं पाप ह्ये मला नडलं!

गोपाळराव : म्हणजे? (घाबरून मागे सरतो) मला समजलं नाही! नाही - खरंच नाही.

नरशा : (खेकसून) मग ऐक तर - तू मला दोन हजार रुपयं कबूल करून मुकिंदाचा खून कराया लावलास! म्या तुजं ऐकून त्येचा खून केला म्हणून माजी ही दशा झाली! माझा पाय मोडला - मला (ओरडून) गोळी लागली!

गोपाळराव : (थरथर कापत) अरेरे, वाईट... वाईट... पण तू... तू इकडे का?

नरशा : (लंगडत पुढे येऊन) तुला सांगाय! माझ्या डोक्यात आकाशाची कुऱ्हाड पडली, माज्यावर गोळ्यांचा पाऊस पडला, माजी माणसं जायबंदी झाली, ह्ये सारं सांगाय आलोय मी. (स्वतःचा पाय धरून) माजा पाय मोडला...

गोपाळराव : पाय मोडला? मग इकडे कां आलास?

नरशा : (डोळे विस्फारून) तुजा-तुजा आता जीव घ्यायला, मी आलो हाय! उभा न्हा.

गोविंदराव : नाही-नाही! नको, नरसू नको रे, मला मारू नको!

नरशा : नकं? का नकं? त्वां मला फसवून या येळापुराचं काळीज कापाय लावलंस! त्ये म्या या हातानं कापलं, म्हणून माजा पाय मोडला! (पाय वर करून दाखवीत) मी जल्मातून उठलो (ओरडून) आता तू तयार हो! (असे म्हणून नरशा मागे सरून बंदूक नीट रोखतो. मोठा बार होतो. गोपाळराव जोराची ओरड करून खाली कोसळतात. फौजदार बैठकीआडून नरशावर दोनतीन गोळ्या झाडतात. त्याच्या हातातील बंदूक गळून पडते. दोनतीन पावलं पुढं येऊन हळूच तो गोपाळरावांच्या बाजूस येऊन कोसळतो. फौजदार सावकाश उठून पुढे होतात व खिशातील शिटी काढून वाजवितात. चार शिपाई धावत येतात! गोविंदराव भिडे धावत प्रवेश करतो. तो गोपाळरावांचे प्रेत पाहून दचकतो -)

गोविंदराव : धनी! धनी - हे काय झालं?

(तो 'आ' वासतो; त्याबरोबर त्याची कवळी वरच्यावर राहून वाचा बसते. गावकरी नरशाचा पिच्छा करीत येतात. फौजदार त्यांना रोखून टोपी काढून -)

फौजदार : संपलं आता!

